

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević, Grad kao susret. Etnografija zagrebačkih trgova,
Hrvatsko etnološko društvo i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2019., 419 str.

Knjiga *Grad kao susret: etnografija zagrebačkih trgova* Valentine Gulin Zrnić i Nevene Škrbić Alempijević je kulturnoantropološka studija o četiri zagrebačka trga – Trgu kralja Tomislava, Trgu Josipa Jurja Strossmayera, Trgu Nikole Šubića Zrinskog i Europskom trgu. Autorice su svoje istraživanje provele unutar znanstveno-istraživačkog projekta “Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet” posvećenog kulturnoantropološkom i kulturnogeografskom proučavanju suvremenog Zagreba, pod vodstvom dr. sc. Jasne Čapo Žmegač, od 2014. do 2018. godine. Autorice postavljaju brojna istraživačka pitanja, od toga kako su političke, društvene i kulturne vrijednosti doživljene u urbanoj praksi na javnim prostorima te što je javnost uopće, do toga kako gradske politike i javna događanja stvaraju kolektivne i osobne identitete te osjećaj mjesta, a na njih u svojoj opsežnoj i iscrpnoj studiji i odgovaraju. Budući da grad ne promatraju samo kao objekt, nego ponajprije kao prostor obitavanja ljudi koji su njegov subjekt, autorice ga poimaju kao interakciju stanovnika s njegovim materijalnim, strukturnim i organizacijskim aspektima. Da obuhvate takvu kompleksnu urbanu stvarnost, primijenile su metodu sudjelovanja i intervjua, pri čemu je metodološko-epistemološki okvir njihova rada i promišljanja *susret* očitovan kroz tri okosnice: javni prostor, izvedbu i afekt. Javni prostor određuju materijalni, politički i ekonomski čimbenici, ali on je najprije prostor susreta – čovjeka s prostorom i drugim ljudima; on je i prostor izvedbe jer se u njemu odvijaju aktivnosti uprizorene i predočene drugima; u tim uprizorenjima i na tim prostorima očituju se intenzivni međuodnosi i međudjelovanja koja autorice otkrivaju tijekom tri godine boravka u istraživanim prostorima, fokusirano promatrajući aktivnosti, pa i sudjelujući u njima, te razgovarajući s građanima, osmisliivši i provodeći ono što su same nazvale “šetajuća etnografija”.

Tri trga sjeverno od Glavnog kolodvora autorice promatraju kao jedinstveni prostor u kojem svaki trg ima svoje prostorne i oblikovne specifičnosti što se onda odražava i na njihovu recepciju i percepciju. Davši u uvodu kratak pregled povijesnog razvoja svakog trga, autorice prelaze na opise današnjih praksi, uočavajući važnost ritmova: ritmovi svakodnevnog života interferiraju s ritmovima godišnjih doba te se tako rutiniziranim kretanjima ljudi nameću razne nove manifestacije, koje su na tim parkovima iznimno brojne, od Adventa i Ledenog parka, preko Film Food Festivala i Zagreb Burger Festivala, do raznih prosvjednih i vjerskih povorki. Mnogi od tih načina korištenja trgova predstavljaju *novum*, o čemu je gradska uprava morala donijeti razne propise, što su autorice također istražile. Unutar povijesnih i zakonskih zadanosti autorice promatraju aktualni život u mnogim pojedinostima, pa tako otkrivaju razne nove uporabe šetnica, klupa i travnjaka. Naime, osobito na Zrinjercu, travnati parter i suvojni su osvojeni za sjedenje, koje je nekad bilo zabranjeno i posve neobičajeno, pa se čak organizira i književni festival u kojem se čita u ležaljicama postavljenima na tratinu; klupe su, pak, postale objekt marketinške intervencije, a šetnice prostori za konzumiranje hrane u improviziranim kioscima i prodaju različitih suvenira.

Dok je izvođenje glazbe bilo u prošlosti ograničeno na Glazbeni paviljon na Zrinjercu, koncerti i izvedbe DJ-eva sada se mogu naći na različitim mjestima i u različito vrijeme. Dječja igra

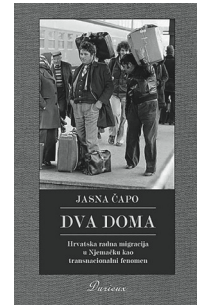
također je zahvaćena promjenama te se sporadično organiziraju razne radionice i igraonice za najmlađe, kao i akrobatski i zabavni programi tijekom festivala *Cest is d'best*. Kao reprezentativni dijelovi grada ti trgovi sadrže niz kulturnih institucija i spomenika, ali na njima se i danas odvija određena kulturna proizvodnja, od već spomenutog festivala knjiga do izvedbi klasične, jazz i narodne glazbe na otvorenom, a autorice su zabilježile i izvorne performanse, poput *Meča za titulu ministra kulture RH* Siniše Labrovića, u kojem je inscenirao izazov na boksačku borbu ministru Boži Biškupiću. Trgovi tako mogu biti i politička mjesta, gdje su bili održani *Povorka ponosa 2013.*, *Hod za život 2016.*, *Marš za životinje 2017.*, skup solidarnosti za Siriju 2018. godine, ali i prostor koji se nastoji posvetiti, kao tijekom tijelovskih procesija. Najviše je ipak intervencija povezano s definiranjem Zagreba kao *destinacije* i spornom *eventifikacijom* javnih prostora u službi brendiranja glavnog grada Hrvatske kao turističkog proizvoda, što privlači u centar veliko mnoštvo gostiju, ali izaziva i brojne infrastrukturne i ekološke probleme.

Nasuprot ta tri historicistička trga, Europski trg nova je tvorevina. I tu autorice daju povijest prostora Vlaške ulice te objašnjavaju njegovo uspostavljanje zadnjeg desetljeća, ukazujući na to da je amorfni trg bio bitno snažnije određen novim korištenjima nego je to bilo moguće na povijesnim trgovima Lenucijeve potkove. Na Europskom trgu tipično se održavaju sajamske priredbe, ali nastupaju i razni ansamblji te ulični izvođači, a zbog svojeg imena trg je prikladan i za različita manifestiranja vezana uz Europsku uniju. Na tom trgu, kao i na prethodno spomenuta tri, autorice opisuju veoma veliki broj vlastitih opažanja i susreta, kao i razgovora s građanima koji prenose vlastito iskustvo. Na taj način kroz cijelu se studiju Valentine Gulin Zrnić i Nevene Škrbić Alempijević ocrtava slika trgova kao povijesnih i urbanističkih stvarnosti, reguliranih raznim propisima, ali i izloženih brojnim komercijalnim, političkim i društvenim zahtjevima, koje se nadaju građanima za svakodnevno korištenje, ali i za iznimne sezonske uporabe, kojima remete i uspostavljaju gradske ritmove, potiču susrete i izazivaju afekte.

Zaključno autorice rekapituliraju važnost politika javnih prostora, napose ovako vrijednih i po smještaju i po oblikovnosti. Transparentnost upravljanja tim ograničenim resursima te participiranje građana u odlukama o tome što će se na trgovima odvijati veoma su upitni, tako da ova studija otkriva ne samo mehanizme proizvodnje i konstrukcije grada nego i njihove neuralgične točke. Doživljaj mjesta, koji je u ovoj studiji opisan i razložen, odnosno trgovi sa svojom atmosferom, stvara osjećaj pripadnosti građana. Trgovi su, dakle, važan element identiteta Zagreba i Zagrepčana, dok svi koji na njima participiraju tvore određenu zajednicu, čime kolektivno bivanje i afektivna atmosfera generiraju afektivni kapital. Taj se afektivni kapital akumulira vremenom, ima važnu ulogu u asimilaciji doseljenika, ali se i sam mijenja, modificira i usložnjava. Iako su trgovi definirani materijalnošću, autorice zanima u prvom redu bivanje na njima; ono ima povijesnu dimenziju, ali se i neprestano stvara novi urbani habitus u kojem se nove prakse brzo normaliziraju te i same postaju povijesne. Resemantizacija trgova povratno pak utječe na stanovnike grada i njegove goste, tako da su i njihovi identiteti u stalnom previranju – zbog čega bi se moglo reći da ova knjiga uopće i nije o trgovima, nego je o njegovom stanovnicima: trgovi su odraz stanovnika, stanovnici su odraz trgova. Ova opsežna studija Valentine Gulin Zrnić i Nevene Škrbić Alempijević vrlo uspješno pokazuje temelje i uvjete života na gradskim trgovima, uz pomoć opsežne i relevantne znanstvene literature oslikava ih u njihovoj mnogostrukosti društvenih, političkih i osobnih pozornica te je jedinstven i vrijedan doprinos kulturnoantropološkom i kulturnogeografskom proučavanju suvremenog Zagreba, a kao takva zacijelo će potaknuti druge istraživače iz mnogih područja koja su obradile.

Boris Beck

Jasna Čapo, Dva doma. Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen, Durieux, Zagreb 2019., 416 str.

Oslanjajući se na antropološke i sociološke teorije migracija i etnografske metode, ova studija “želi pridonijeti obnovljenom zanimanju za hrvatske radne migracije u Njemačku” (str. 15). Autorica razmatra okolnosti, obrađuje uzroke i posljedice takve migracije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, na prostoru Zapadne Njemačke, Hrvatske i Bosne i Hercegovine u jednom specifičnom političkom, društvenom i gospodarskom razdoblju kada je konjunktura njemačke privrede omogućila programe zapošljavanja stranih “gostujućih radnika”, tako posredno olakšavajući poteškoće jugoslavenske državne ekonomije.

Ova obimna i iscrpna monografska studija rezultat je dugogodišnjeg, longitudinalnog istraživanja Jasne Čapo koje je započeto još 2002. godine, a usudio bih se reći kako je ona kruna njezina profesionalnog rada na ovoj temi. Isto tako rezultanta je plodnog znanstveno-istraživačkog i životnog poziva u kojem je Jasna Čapo objavila niz autorskih, uredničkih i suuredničkih knjiga, te brojnih znanstvenih tekstova, uz brojne druge stručne i popularne tekstove, na hrvatskom, engleskom, njemačkom i francuskom jeziku. Studija se, dakle, bavi ekonomskim migracijama Hrvata u Njemačku, a započeta je kada je autorica godinu dana kao stipendistica njemačke zaklade Alexander von Humboldt provela u Münchenu prikupljajući građu o životu hrvatskih iseljenika u tom gradu, transnacionalnim praksama te povratničkim migracijama iz Njemačke u Hrvatsku ili Bosnu i Hercegovinu (prvoobjavljeno kao članak “Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu”, 2003. godine, u časopisu *Narodna umjetnost*).

U ukupno deset poglavlja, na 416 stranica knjige, uz ekstenzivan sažetak na njemačkom jeziku i bibliografiju koja broji više od 300 naslova, autorica nas vodi k razumijevanju procesa migracije gostujućih radnika, te životima njih i njihovih potomaka, kao tzv. drugoj ili transnacionalnoj generaciji. Ali i više od toga studija analizira posljedice hrvatske ekonomske migracije u onome što autorica naziva integriranim migracijskim kontekstom “kojega čine državne politike i diskursi usmjereni prema migrantima, institucije i nacionalni diskursi i politike identiteta države primitka i podrijetla kao i oblici znanja o migracijama koji nastaju unutar nacionalno omeđenog socijalnog prostora” (str. 16).

Nakon uvodnog poglavlja u kojemu nas upoznaje sa svrhom i sadržajem knjige autorica ističe kako je milijunski radnički kontingent jugoslavenskih gastarbajtera po obimu u zemljama zapadne Europe bio toliki da ga je William Zimmerman nazvao “sedmom republikom” (Zimmerman 1987 prema Čapo 2019: 36). Sukladno prijašnjim istraživanjima geografa i demografa Ive Baučića i Ive Nejašmića, kao i sociologa Silve Mežnarić i Milana Mesića, kao i primjerice srbijanskog povjesničara Vladimira Ivanovića, autorica nas podsjeća kako su najveći dio tog migracijskog radnog kontingenta činili Hrvati iz tadašnje SR Hrvatske i SR BiH. Pa ipak, jugoslavenska radna emigracija neizostavnim je dijelom tadašnjeg modela gostujućih radnika s čitavog europskog Juga, onih koji su nakon devastirajućih posljedica Drugog svjetskog rata

poradi osobnog i obiteljskog probitka, ali i potreba koje nisu mogli zadovoljiti u svojim državama, kao radna emigracija sudjelovali u obnovi zapadnoeuropskih država, tijekom ekonomskog i društvenog zamaha generacije *baby-boomera*.

Reflektirajući vlastitu istraživačku poziciju autorica u drugom poglavlju kritički propituje istraživačke paradigme unutar kojih se proučavao fenomen *Gastarbaiter(stv)a*, pretežito kroz prikaze i analizu kvantitativne, statističke građe o broju vanjske migracije i raznim na to navezanim ekonomskim parametrima. U istraživanjima su bile prisutne i sociološke i antropološke teme vezane za povratak, reintegraciju ili remigraciju, specifičnosti položaja malobrojnijih migrantica, spajanja obitelji i položaja djece. Kasnije studije, koje ipak nisu toliko sustavne, uključuju teme migrantskog vjerskog organiziranja putem katoličkih misija, analizu medijskih napisa o iseljeništvu i dr.

Metodološki i epistemološki važnim pomakom čini se uvođenje transnacionalne perspektive istraživanja koja se dogodila u do tada dominantnoj poziciji metodološkog nacionalizma koji je istraživao fenomene i procese vezane uz gastarbajterstvo, bez povezivanja transnacionalnih praksi migranata i u zemlji porijekla i u zemlji primitka. Autorica kroz naracije radnih migranata i njihovih potomaka iz gotovo svih regija Hrvatske i BiH prezentira perspektive sedamdesetak kazivača, kao specifične aspekte gastarbajterskoga fenomena "odozdo". U jednom retrospektivnom i introspektivnom raketu vlastitih životnih priča unazad četrdesetak godina življenja i rada u Njemačkoj, kazivači promišljaju i određuju se spram svojih životnih puteva i sudbina vezanih za zamisao privremenosti rada i boravka njih samih kao prve generacije gostujućih radnika, a tako i njihovih potomaka. Longitudinalna istraživačka perspektiva, etnografija pojedinačnog uparena s polustrukturiranim životnim narativnim intervjuima, podastrela su pred čitatelja obilje građe o višegeneracijskim individualnim i obiteljskim strategijama kazivača kao aktivnih agensa pri donošenju migracijskih, povratničkih i ponajviše odluka o "dvodomnosti", kroz prilagodbu strukturnim okolnostima u obje zemlje koje svojim transnacionalnim praksama povezuju.

Četvrto poglavlje naslovljeno "Državne ideologije privremenosti: od povratka do transmigracije" obrađuje važnu temu namjere i plana povratka, te stalnih putovanja, zapravo transmigracije migranata između Njemačke i zavičajnih mjesta porijekla. Autorica uvida kako je planiranje povratka dinamična, često višegodišnja aktivnost koja se uvijek iznova propituje, te se prilagođava i modificira sukladno socio-ekonomskim i političkim (ne)prilikama u obje zemlje, promjenjivim migracijskim politikama i drugim regulama boravka, te uvelike sukladno konkretnom trenutku u migrantovoj obiteljskoj povijesti. Stoga se, kako, vjerujem, mnogi od nas znamo i iz osobnih, obiteljskih i rodbinskih slučajeva, privremenost pretvori u trajni ostanak, i za mnoge odgađanje povratka dok ne dođe mirovina, dok djeca ne poodrastu i školuju se, dok se prilike u rodnom kraju ne poprave, dok se ne saniraju ratne štete, dok se ne saniraju štete od poplave, nikad kraja. No počesto, i na to nas ova knjiga iznova podsjeća, modus povratka zapravo znači alteriranje boravka i stalna putovanja između mjesta porijekla i mjesta primitka, a takva transmigracija za neke postaje trajna životna pozicija. Čapo podastire građu koja dokazuje da čitav proces donošenja odluka i poduzimanje konkretnih akcija migracije, pa povratka, može biti reverzibilan, jer povratak može značiti ponovnu migraciju, tj. remigraciju.

No i u tim se slučajevima ne mora raditi o onome što je često unutar migracijskih studija na tragu Simmela smatrano liminalnom pozicijom "dvostrukog stranca", onog koji je izmješten, "iščupan", iz mjesta porijekla, a nikada se ne uspije posve "u-mjestiti", "primiti", u novoj sredini, ostaje trajnim strancem za oba habitata. Nasuprot tom viđenju o dvostrukom isključivanju, kroz svoju građu autorica pokazuje kako trajna pozicija može biti i najčešće jest ne dvostruki hendikep (ako je i prisutan, uglavnom je prolazan), nego dvostruki dobitak – paralelna bilo-

kalna inkorporacija, tj. "dvodornost". Time emocionalna identifikacija s oba zavičaja, onim koji su napustili i kojem se uvijek iznova vraćaju i onim u kojem rade, odgajaju djecu i čekaju mirovinu, ne znači podvojenost gdje zapravo pripadaju, jer pripadaju i jednom i drugom. Čapo to objašnjava kao privremenost životnih pozicija koje su zapravo postale trajnima, facilitirane kroz fleksibilne i adaptibilne prakse mobilnosti i bilokalnog življenja. Autorica predložuje kako je gradnja i obnova kuće životni projekt migranata koji je moguće i napustiti, ovisno o obiteljskim odlukama, te o širim društvenim, političkim i ekonomskim prilikama.

Poglavlja koja slijede – "Transnacionalne obitelji: obitelji razdvojene državnim granicama", "Transnacionalne generacije 'na dvije stolice' i transkulturacija" i "Transnacionalne generacije i procesi identifikacije" – obrađuju specifične teme navezane na obiteljsku strukturu transnacionalnih bilokalnih obitelji, mobilnost, namjere i realizacije povratka i transmigracije, odvojeni život i spajanje obitelji, odrastanje i školovanje djece, prilagodbe na novu sredinu. Tiču se i dekonstrukcije tradicionalnih mentalitetskih obrazaca, rodni i obiteljskih uloga s obzirom na transnacionalne obiteljske aranžmane. Obrađuje se i konstrukcija identiteta potomaka migranata u globaliziranom svijetu i u po Hrvatsku novim okvirima pripadanja EU-u, gdje dvodornost mladih dobiva nove oblike i izričaje kroz kulturni kontinuum, ali i kulturne mijene i prožimanja.

Zanimljivo je čitati kako je dugi niz godina odvojeni život bio glavni izvor nezadovoljstva, posebice ako se radilo o slučajevima odvojenosti migrantica od djece, no da je "fizičko okupljanje obitelji nakon dugotrajnoga odvojenoga života ambivalentan [...] događaj u životu njezinih članova. Premda željeno i idealizirano, i dugi niz godina odgađano, spajanje obitelji može donijeti neočekivane poteškoće u obiteljskim odnosima" (str. 253). Dugi period razdvojenog života, promjena identitetskih obrazaca, stresne okolnosti fizičkog okupljanja (poneki su pobjegli napuštajući dom iz ratom zahvaćenih područja), ostavili su utjecaja i na obiteljsku strukturu i odnose. Iskrenja su nastajala zbog prilagodbe jednih na druge, na novi društveni i jezični kontekst življenja, počesto i zbog sukoba tradicionalnih rodni i obiteljskih uloga s onima liberalnijim u više emancipiranim miljeima u kojima su se ponovno okupili. A nerijetko se radilo o prijemima izazvanim različitim koncepcijama ulaganja u rodni kraj pri čemu se čini, sudeći prema građi koju nam Čapo minuciozno i ilustrativno prikazuje, kako su muškarci ti koji imaju dugotrajnije i intenzivnije osobne sentimente k idealiziranom povratku nego žene. Ipak, nalazi studije sugeriraju kako će razvijajući transnacionalne prakse novije generacije potomaka gastarbajtera u domovini bivati povremeno fizički prisutne, no trajnije kroz ekonomske aktivnosti u transnacionalnom socijalnom prostoru koji (su)kreiraju. Drugim riječima, i što jest pozicija nekolicine kazivača, obiteljske kuće građene za povratak u rodni kraj neki su prenamijenili u ladanjske kuće i ljetnikovce s turističkim potencijalom, ili su si investiranjem životnih obiteljskih ušteđevina u apartmane na obali osigurali dugoročnu rentijersku djelatnost kao (dodatni) izvor prihoda.

Zaključno poglavlje naslovljeno "Prema novoj koncepciji hrvatskih radnih migracija u Njemačku" izrazito je metodološki značajno jer sumira i podsjeća na važnost teme i potrebu za drugačijim pristupom u njezinoj obradi. Polazeći od opisa života i djela Dragutina Trumbetaša, koji je kroz fotografije i naturalističke crteže 1970-ih i 1980-ih godina dokumentirao svoju gastarbajtersku svakodnevicu kao i živote svojih sunarodnjaka u Njemačkoj, Čapo diskutira o često negativnoj percepciji, reprezentaciji i stereotipizaciji migranata i njihovih potomaka u javnosti, u znanstvenoj zajednici, ali i među njima samima. Stoga je osim intencije da rekonceptualizira samu migraciju i njezine posljedice na živote migranata u bilokalnom transnacionalnom socijalnom prostoru, autorica nedvojbeno uspjela i u tome da dekonstruira uobičajene reprezentacije i mitologeme tog fenomena. Potonji obuhvaćaju sve od percipiranja tragičnih i komičnih prikaza obespravljenih i eksploatiranih radnika, popularnih slika patnika ili priprostih

konzumerista, do teza koje su zastupali njemački istraživači o manjkavostima emocionalne identifikacije s njemačkom sredinom, ali i mitova o nužnom povratku koje je sve donedavno njegovala njemačka državna politika ne priznajući useljeničku, multietničku i multikulturnu komponentu svog društva.

Živjeti s ideološkim i programatskim mitologemima obje države koje su poticale privremenost boravka u destinaciji, odnosno trajni povratak migranata u zemlju porijekla zasigurno nije bilo lako. Autoričina analiza nas je podučila otpornosti, dovitljivosti i praktičnosti ljudskog duha u tome kako svoj naizgled hendikep nepripadanja pretvoriti u koristan resurs dvostruke (višestruke?) pripadnosti. Premda percepcije takvoga životnog odabira i stila mogu i dalje ostati negativne u očima domicilne populacije s obje strane (ili svih strana) transnacionalnih socijalnih prostora. No to je tema za razradu u nekoj novoj knjizi.

Smatram da čitalačkoj publici studija može pomoći u sagledavanju i razumijevanju ovih procesa kao i onih kojima u gotovo eksperimentalnoj situaciji svjedočimo danas kada mnogi od članova naših obitelji, rodbine, prijatelja i znanaca također slijede ove dobro utabane staze novije hrvatske emigracije u zemlje njemačkog govornog područja, ali i u Irsku, Švedsku, Kanadu i drugdje. Pražnjenje europskog Juga u drugoj polovici 20. stoljeća odlaskom turskih, grčkih, talijanskih, španjolskih, portugalskih i jugoslavenskih migranata na europski Zapad samo je donekle obrazac koji i danas slijedi logika selidbe europskog Juga i Istoka k ekonomski prosperitetnijim, politički neopterećenijim i pravno stabilnijim državama europskog Zapada i Sjevera. Ako se tada od 1950-ih do 1990-ih godina selilo trbuhom za kruhom ili (mada nerijetko i konjunkcijski: i-i) zbog neslaganja s ondašnjim socijalističkim režimom, kasnije i zbog krvavih multinacionalnih sukoba, po čemu se to zapravo suštinski razlikuje od umnogome prinudnih odluka za odlaskom rumunjske, litavske, ukrajinske, ili hrvatske mladeži u društvima s urušenim tržištima rada, zapelim na razvalinama kleptokratske i koruptokratske posttranzicijske otimačine javnih dobara od strane etno-profitera koji učinkovito balansiraju između neoliberalnih i nacionalističkih politika i diskursa, uvjeravajući nas "neprijatelj, to su drugi" (?).

Naposljedku, upravo zbog znatnoga udjela Hrvata među strancima u Njemačkoj začuđuje donedavno malen broj znanstvenih i stručnih studija o toj populaciji te izostanak njezine cjelovite, sintetske monografske obrade u domaćoj etnološkoj i kulturnoantropološkoj, sociološkoj i historiografskoj literaturi. Stoga knjiga Jasne Čapo nudi zanimljive, kompleksne, bogate etnografske opise i portrete radnih migranata i njihovih potomaka, za bolje razumijevanje njihovih životnih pozicija, odluka i strategija u konstruiranju dvodomnosti. Svojim istraživačkim pristupom i etikom, pa i građenjem odnosa sa svojim kazivačima, autorica daje podstreh mlađoj generaciji istraživača za dugotrajan, uronjen i posvećen etnografski terenski rad i posvećenost odabranoj temi. Ne sumnjam da će ova važna i zanimljiva studija, pisana elokventnim, pitkim i prijemčivim stilom imati dobru recepciju kod stručne i šire čitalačke publike, a poželjno i nastavljajuće koji će se baviti fenomenom gastarbajterstva, suvremenim iseljavanjem i transmigracijskim iskustvima. Tako se kroz analitičku moć ove studije hrvatska radna migracija zaista nadaje kao paradigmatički transnacionalni fenomen vrijedan životnog i istraživačkog poziva hrabrih.

Drago Župarić-Iljić

Andrea Matošević, Doći u Pulu, dospjeti u tapiju. Etno-filozofska studija lokalnog fenomena, Durieux i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2019., 178 str.

Tapija je turcizam koji se među Puležanima (Puljanima), izmaknut od svog izvornog imovinskopravnog značenja vlasničkog lista, već nekoliko desetljeća koristi kao vernakularno ili žargonsko sredstvo za diskurzno ukotvljavanje i komuniciranje jednog šireg spektra negativnih osobnih i kolektivnih osjećaja. Ti mogu biti vezani uz dosadu, nedostatnost (osoba, prostora i situacija), katkad i za sjetu, jalovost, gubitnički mentalitet, čamotinju ili bezizlaznost. U ironijskom ili uopće izvrnutom modusu javlja se tapija i kao identitarni marker pojedinaca, skupina, pa i čitavih naraštaja, kao oblik građanske autopoieze u kojoj se i sjetno luzerstvo ili zimska dosađa u odgovarajućem kontekstu mogu registrirati kao osobni ili lokalni *cool* u onih koji su na tapiju osuđeni, koji su je prigrlili, te koji su preživjeli da o njoj, katkad i sa zdravom dozom arogancije, pričaju i debatiraju. Vrsna eruditska studija o pojmu tapije i o semantičkoj zoni fluidnih granica koju pojam obaseže, iz pera pulskog antropologa Andree Matoševića, na neki način proizlazi iz jednog takvog izvrtnja, ona je “tapijino meta-izvrtnje” s dubokim korijenima u afektnim valerima koje sam pojam *tapije* naizgled zaobilazi, ali o kojima izravno ovisi, a tiču se humora, ironije, podčikavanja, različitih formi peckave ali i benigne komunalnosti i samosvijesti.

Studijom se pokazuje kako se pojmovi srodni tapiji, a koji se u raznim sredinama odnose na semantiziranje i lingvistički opis produljenih neintenzivnih ili nedramatičnih (doslovce sporogo/vo/rećih) negativnih duševnih stanja, od fjake do saudadea ili spleena, mada slični, nipošto ne mogu izjednačiti s tapijom, ili je taj trenutak, uslijed kodifikacije, za te pojmove već prošao. Tapija kao živi instrument opire se, barem zasad, redukciji na bilo koji od tih pojmova, ali i na bilo kakvu užu definiciju ili izvorište, premda autor u potrazi za odgovorom na pitanje što je, kako je i za koga je tapija “tapija” iskušava dosta fragmentarnih solucija i mogućnosti. Pri tome tako neodređen fenomen ostaje i čest i važan i društveno indikativan, što je paradoks na kojem je sazdana Matoševićeva studija. Posebna je, pritom, zasluga autora u tome što ničim ne doprinosi “suvenirskoj” kodifikaciji (i posljedičnom umrtvljenju) pojma kojim se zanima.

Knjiga definira kontekst, razmatra pozicionalnost autora i njegovih sugovornika, te se u prvim poglavljima ogleđa u pokušaju sidrenja samog pojma (ali bez želje da taj postupak dovrši ili petrificira), analizira pojavne oblike i situacijske varijante pojma i za njega vezanih fenomena. U zasebnom poglavlju autor potom poseže za pojedinim često zanemarenim, ali i standardnim osjećajnim registrima, poput dosađe, koji ovim ili onim svojim aspektom dotiču i tapiju i tapijarenje. Ovu analizu i usporednu analizu autor gradi oko etnografskih glasova o osobnoj i kolektivnoj tapiji, a onda sve to i dodatno teoretizira i politizira.

Odustavši od pune linearne historizacije jezične uporabe i kulturne umještenosti ovog koncepta, osigurao je njenu raskošnu genealogiju (u fukoovskom smislu ovog metodološkog pojma). Pojmu bez vidljive povijesti podario je opis osjetljiv na temporalnu dimenziju, ali i oslobođen ovisnosti o njenim često nasilnim zakonitostima (poput pseudohegelijanske linearnosti ili progresije). U središtu studije jest etnografski rad sazdan na standardnim formama intervjua, ali i na obliku rada u fokusnoj skupini (u formi javne debate).

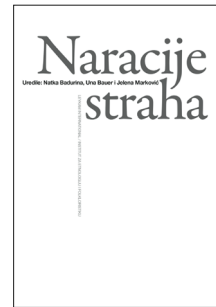
Glasovi etnografskih sugovornika prisutni su i kao reprezentirani i kao umješteni i kao rezonantni, u ovisnosti o dijelu Matoševićeva teksta. Oni, dakle, predstavljaju produktivno jezgro za proizvodnju znanja u ovom djelu. To je važno napomenuti jer do čitatelja ova etnografija dolazi u kontekstu gusto ispisana filozofskog (ili barem teorijskog) razmatranja kojim se građa doslovce zaposjeda i cijedi, ali kojim se ona i legitimira. Filozofija, naime, ovdje ne "prolazi" kao visoka praksa upućenih, već kao gramšijanska mogućnost spontane filozofije. Razlika emičkog i etičkog rakursa, tj. binarna podjela među modusima proizvodnje antropološkog znanja, ovdje se zamjenjuje cjelovitim pokušajem filozofskog zaposjedanja pojma, a bez diskurzno kroćenja onih koji se pojmom služe i koji žive afektivnost koju taj pojam donekle omeđuje. Matošević je u ovom postupku suptilan i njegova se političnost odnosi na izbjegavanje tipične zamke onih antropologa koji nekritički veličaju osobe s kojima zajedno proizvode znanje, te onih koji se nad tim osobama nadvijaju poput zlokobnih akademskih sjena. Dapače, odlika ove studije prividna je lakoća u prigrlljivanju fundamentalne egalitarnosti svih proizvođača i vlasnika znanja.

U svojim filozofskim i metodološkim simpatijama Matošević se nadaje opuštenim eklektikom, slobodno varirajući hajdegerijanske motive s marksističkim, a ove pak s konvencionalnom poviješću kulturne antropologije, ali i s francusko-talijanskom historiografskom tradicijom mikropovijesti i antropološki svjesne historiografije. Ove metode ne zahvaćaju suvremeni jezik afektivne teorije i ne razmatraju intenzitete, što bi moglo biti korisno za analizu negativne vrijednosti ili ispražnjenosti modusa tapije u odnosu na "pozitivni" pol unutar objedinjujućih struktura osjećaja (bez obzira na to koji je od ovih supostojećih modusa dominantan u ovoj ili onoj skupini, naraštaju, trenutku ili događaju). Ipak, njihova je uporaba opravdana, a dosezi znatni. Dapače, pokazuju mogućnost za analizu kolektivne organizacije afekta u metodološkim i filozofskim okvirima u kojima je ova često bila izbjegavana ili prepuštena protetičkim radovima i krpanjima, bilo psihoanalitičkim bilo kojim drugim takvim nakalemljenim vokabularima sa specijalističkom ulogom diskusije o mekšim i neuhvatljivijim formama osobnosti i društvenosti. Svoj je metodološki aparat Matošević razgibao i izoštrio u mjeri koja je dobro osvijetlila fenomen i uzdigla njegovu analizu u primjer za buduće slične poduhvate. Konvencionalno rečeno, radi se o vrlo dobroj knjizi o fenomenu koji je lokalna, ali analiziran snagom koja bi trebala utjecati i na druge slične analize.

Krenuti od takvog "neurednog" pojma, uz punu svijest o tome kako on siječe kroz mnoge slojeve afektivne i diskurzne organizacije građskog života i kako je u dosegu i uporabi mnogoznačan, ali i ograničen (dakle ne dotiče stalno sve bitne afektivne module), predstavlja hrabar postupak, gotovo pa antropološku avanturu. I inače je u povijesti kulturne antropologije i kulturologije uvijek bilo najteže raspredati o neuhvatljivoj i često neizrecivoj življenosti koja se objavljuje u procjepima i pukotinama onog što je bilo moguće dokumentirati. Zgrabiti u lokalno stanje duha i registrirati osjetljivo tkanje i fine spone između osjećaja, jezika osjećaja, osjećaja potaknutih jezikom osjećaja, jezika tih potonjih, i tako unedogled, a sve to u autora svjesnog materijalnih odnosa i opipljive utjelovljenosti relacija, metodološki je iznimno složena zadaća. Te se zadaće autor poduhvatio produbljeno i strastveno, ispisavši studiju koju valja preporučiti pažnji čitateljstva, onkraj ove ili one (inter)disciplinarnе zone ili regionalnog interesa.

Aljoša Pužar (Sveučilište u Ljubljani)

**Naracije straha, ur. Natka Badurina,
Una Bauer i Jelena Marković, Leykam
International i Institut za etnologiju i
folkloristiku, Zagreb 2019., 328 str.**

Za očekivati je da se o strahovima puno piše, priča i raspravlja. Međutim, oni se sami ispisuju usred života strašeći sve oko sebe, vođeni su i usmjeravani; zato se valjda o strahu malo piše i govori, nedopustivo malo i rijetko. Utoliko je vrijedan ovaj izniman naslov *Naracije straha*. Urednice zbornika podijelile su cijeli korpus na tri tematske cjeline. U prvoj se analiziraju “Strahovi, podređivanje i discipliniranje drugoga”, u drugoj su tematizirani “Strahovi i (izvan)književna zbilja”, a u središtu treće cjeline su “Strahovi u prostoru”, kako i glase naslovi cjelina. Potpisnice uvodnoga teksta Natka Badurina, Una Bauer, Renata Jambrešić Kirin i Jelena Marković potaknute aktualnim zbivanjima kao što su “teroristički napadi, prisilne migracije, korporativne ugroze (ili) ratovi, pobune, epidemije” krenule su u akciju i interpretativnu reakciju “naracija straha”.

Suradnici u zborniku svojim znanstvenim priložima metodološki gledano nastoje proširiti spoznajne okvire u kojima se dosad kretalo, i zato “kompariraju i nadopunjuju (svoja znanja) s onim iz psihoanalize, povijesnih i društvenih znanosti, ne bi li bolje razumjeli oblikovanje i (ne)verbalno posredovanje afektivnog kontinuuma koji čine tjeskoba, strah, jeza, panika, prestravljenost, trauma i katarza”. Višeznačnost i mnogolikost temeljna je karakteristika straha kao iskustva i kao narativne strukture i zato suočavanje sa strahovima zahtijeva mnogostruk pristup. U prvom redu, kako navode urednice, nužno je osvještavanje straha, iskazivanje, opisivanje jer samo jasna i nedvosmislena artikulacija straha može “pružiti učinkovit otpor i protutežu onima koji strah proizvode, umnažaju i diseminiraju”. Pripovijedati o strahovima, to je umijeće ključno za razumijevanje, baš kao što se to u književnosti čini, i pokazat će to umijeće “kako strah može postati izvor hrabrosti, otpora i smionosti, pokretač reformatorskih pokreta i revolucionarnih promjena”.

Cjelovito i sustavno istraživanje fenomena straha i svih njegovih inačica odvijalo se 2017. godine na znanstvenom skupu naslovljenom *Naracije straha: istraživački uvidi, teorijski problemi i metodološki izazovi* u okviru projekta “Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti” kojim se tragalo, kako to ističu urednice, “za mogućim smjerovima (teorijskog, metodološkog, epistemološkog i terenskog) istraživanja straha i njegovih izvedenica, posebice u kontekstu svakodnevnog pripovjedne komunikacije i pripovijedanih događaja u realnom i virtualnom okružju”.

Mogu li strahovi poslužiti raznim moćnicima, institucijama i pojedincima za potkusurivanje, podređivanje i discipliniranje drugoga, kako, kada, gdje i na koje sve načine? U prvom tematu upravo je o tome riječ, a taj se problemski okvir otvara povijesnim prikazom “progona vještica [...] na primjeru jednoga zapisnika sa suđenja vješticama na sudu u Križevcima i Zagrebu iz 1751. i 1752. godine”. Nataša Polgar u svom radu “Strah, žudnja, histerija: bilješke uz jedan zapisnik sa suđenja vješticama” zorno je prikazala kako žensko tijelo uslijed sudskog procesa za vještičarenje “postaje verbalnim instrumentom i preuzima pripovijedanje” o isprepletenosti i međuovisnosti straha, žudnje i histerije. U atmosferi intenzivnog, rastućeg i ubojitog straha

subjekta koji iz dodijeljenih rodni uloga ne može pobjeći autorica analizira slučaj suđenja vješticama kroz koncept Lacanove teorije koji se manifestira kao *nesvjesna* žudnja. U tom se duhu istraživanje oslanja na *histeričnu* strukturu tadašnjih zbivanja. Histerija sama po sebi ukazuje “na pitanje žudnje” i nužno je otkriti kako ona funkcionira u atmosferi straha. Naime, strah od žudnje društveno nije bio iskaziv jer je oduvijek bio nedopustiv u bilo kakvoj manifestaciji, i zato se aktivirao i artikulirao kroz histeriju upravo “zbog nemogućnosti da se pobuna drukčije iskaže jer je društveno neprihvatljiva i nedopuštena”. Društveno prihvatljiv narativ kojim se mogla iskazati pobuna ženama je bio moguć jedino kroz “strah od vještica”.

Drugi tekst istražuje strah od razbojnika; njime se i danas s lakoćom manipulira, podređuje i disciplinira drugoga. Diego Han u radu “Istarski razbojnik nakon Prvog svjetskog rata” obrađuje kako je razbojnik u Istri postao *figura demoni* i *bijednika*. Pozivajući se na razbojnike i njihova nedjela, moćnici su širili i efikasno razvijali osjećaj straha putem tadašnjih medija iskorištavajući strah od razbojnika “u političke svrhe”. Tako se pojačavao strah “među istarskim žiteljima talijanske nacionalnosti” jer su razbojnici uglavnom bili Hrvati. Prikazivani su kao životinje s gotovo nadnaravnim zlim moćima, totalno dehumanizirani, predstavljeni su kao sotonski razbojnici slavonskog (istarskog) dijalekta. Obje su političke strane tu situaciju straha koristile u svakodnevnom političkim razračunavanjima; talijanska strana je tako dokazivala “kulturnu inferiornost Slavena (a hrvatska strana je ukazivala) na politiku kulturne asimilacije i diskriminacije”.

Političkim zloupotrebama, inače, nema kraja. Tako se Nikola Vukobratović upustio u analizu sličnih strahova, tražio je odgovor na pitanje koji su bili motivi straha u opisima buna 1755. godine na sjeverozapadu Hrvatske. Kada su se pobunili kmetovi i krajišnici i sijali strah kud god su pošli, domaće je plemstvo “artikuliralo osjećaj straha od urušavanja sustava”. Oglasila se tim povodom i institucija dvora prozivkom plemstva, smatrajući ga suodgovornim za pobune jer očito nisu uspjeli “manifestnim nasiljem” održavati društvenu hijerarhiju; nisu učinkovito raspolagali strahom, nisu na dostatan način u strahu držali kmetove i krajišnike i njihova neučinkovitost zato “postaje čin ugroze sustava”. Strah se u njima udvostručio, prvi na domaćem terenu usred pobune i onaj od Dvora. Autor smatra da su strah tada “primarno izazivale ‘drske geste’, i pokušao je otkriti što je strašno u drskosti. Svaki strah vođen od vladajućih instanci nastoji da ga pojedinci i zajednice pamte u njegovoj strahovitosti kao nešto strašno i opasno.

Procesima sjećanja i pamćenja strah evoluirao, on u stvari nikad ne umire. Upozorava, opominje, najavljuje i tako može zaustaviti i spriječiti zbivanja. Natka Badurina propituje pamćenje talijanskih logora iz Drugog svjetskog rata. Zanima je što se događalo u psihi pojedinca nakon logoraških iskustava. Odgovor se može dokučiti analizom “narativnih oblika pamćenja”. S jedne strane, može se poći *od pamćenja straha* (kako bi se vratilo sržnom problemu i došlo *do straha od pamćenja*). Iskustvo internacije u talijanskim fašističkim logorima u Bakru, Kraljevici, Kamporu i Molatu ne smije ostati prešućeno, treba ga svakako učiniti dostupnim kako bi se razumjeli traumatični strahovi u potpunosti. Tek tada se može očekivati suosjećanje, i zato autorica ističe “najvažnije narativne i vizualne plodove toga pamćenja”. Proživljavanje logora, internacije, progona, prema mišljenju autorice, “mrvi doživljaj svijeta i identiteta”; da bi se to izbjeglo, nužno je pribjeći terapijskoj ulozi naracije koja svojim epskim modusom “vraća osjećaj cjelovitosti, povijesnosti i smisla”. Tako bi se mogao spriječiti i zaustaviti, smatra autorica, rastući “strah današnjeg hrvatskog društva od pamćenja antifašizma”.

Upravo taj strah raste u okviru političkog diskursa u Hrvatskoj, i on omogućuje da se instalira govor isključivanja danas uobličen u govor mržnje. Svakodnevno je i sveprisutan na svim razinama i, prema istraživanju Jelene Marković, ima ga “u usmenoj, tiskanoj ili tekstualnoj i elektroničkoj” domeni u “izobilju”. Javnost kroz institucije, kao što su institucije znanosti i obrazovanja, ignorira i predano štiti. Jesu li u pitanju *ubojite šutnje*? Autorica upravo na njih reagira,

proziva ih ukazujući na strašne posljedice straha jer ne žele vidjeti ogoljelu činjenicu, naime da su *mržnja* i *strah* postali jedno, a to im dopuštaju *njihove šutnje*. Ona stoga želi teorijski oblikovati ključna pitanja koja se daju iščitati iz narativnih struktura; prvo, kako mržnja nastaje, tj. kako se narativno oblikuje. Zatim je zanima odnos jezika mržnje naspram objekta mržnje i treće se pitanje tiče samog subjekta mržnje i njegove sposobnosti da uopće artikulira i jasno ispriopovijeda "svoj doživljaj i emocionalni odgovor na mržnju". Može li šutnja biti adekvatan odgovor na mržnju? Budući da je šutnja dio jezika kroz nju se označeni subjekti mogu učinkovito opirati "kolektivnom upisivanju".

Kroz pet naslova u drugoj tematskoj cjelini "Strahovi i (izvan)književna zbilja" raščlanjuju se i distingviraju fenomen strahovima bliski poput strave, užasa, izopačenosti, jeze. Dejan Ognjanović u članku "Strava ili užas: lažna dilema?" uspoređuje i razlikuje stravu i užas kao temeljne odrednice horor književnosti i kao moguće različite žanrove. Naime, prema autoru, strava uzvisuje dok užas uništava, problematizirajući navedeno pitanjem nije li riječ s jedne strane o "umjetničkoj stravi" ili je u pitanju emocija koju Julian Hanich naziva "Angst-Lust", prijatni strah. U svom istraživanju zastupa "hipotezu da je poetika horor žanra zasnovana na izazivanju emocije *prijatnog straha* kroz stalnu tenziju između strave i užasa".

Lovro Škopljanac analizira pojam neustrašivog u književnosti; neustrašivo kao deskriptivni pojam ima posebno mjesto i značenje u fikciji. Konotacije neustrašivog u romanima Ayn Rand su, sudeći prema naslovu članka, negativne – "Neustrašivo otkriće ljudske izopačenosti". Problemski se okvir širi i zaoštrava u trenutku kada se u djelima spisateljice "izjednačuje neustrašivost s nepogrešivošću" jer se može dogoditi, kako zaključuje Škopljanac, "da (ideološka) neustrašivost autora ne jamči (estetsku) nepogrešivost teksta". U ovoj se raspravi u stvari propituju *diskursi straha* budući da je strah glavni element "koji oblikuje likove i njihove postupke". Strah koristi kao sredstvo kojim oblikuje narativni svijet, ali ono što iz toga proizlazi postaje problematično. Naime, "takva književnost ujedno gaji nadu da će sposobnosti pojedinca, u (narcističkoj) kulturi zapada [...] za sebe izboriti povlašteno mjesto u društvu".

Evelina Rudan pita se koja je funkcija straha u romanima *Živi i mrtvi* Josipa Mlakića i *Črna mati zemla* Kristiana Novaka te prepoznaje, izdvaja i analizira strategiju na koju se pisci oslanjaju u svojim romanima. Oni posređuju između predaje i suvremenosti, uzdajući se u prijevod usmenih strahova u pisanu tjeskobu. Za njih su očito ključni elementi predaje "mitskog/demonološkog tipa" jer tim postupkom pojačavaju "strah i njegove realizacije, preoblikovanja, utjelovljenja".

Distinkcija između "pojmovna čudno (engl. *weird*) i jezivo (engl. *eerie*) kao specifičnih vrsta afekata povezanih s iskustvom straha" otvara novu značenjsku dimenziju u tekstu Marijete Bradić. U pitanju je čudna i jeziva estetika antropocena i u tom kontekstu autorica zanima danas vrlo aktualna *atmosfera straha* u *Anihilaciji* Jeffa VanderMeera. Uz klimatske promjene razvija se i raste književnost antropocena koja tematizira klimatsku fikciju. Bradić u svojoj analizi slijedi "postavke britanskog teoretičara Marka Fishera (a prema njegovu mišljenju) su jezivi prizori bitna karakteristika postapokaliptične književnosti". Dakle, strah od antropogenih promjena u okolišu zauzima visoko mjesto u društvu. Upravo to prepoznaje autorica u suvremenoj književnosti antropocena, a ukazuje na te fenomene kako bi potaknula osviješteni pristup.

Uvijek se vrijedi vratiti temeljnom pitanju čitajući priloge u zborniku: što se kaže ili što se želi reći kada se kaže *strah*? O tome raspravlja Ivana Bašić u radu "Metafore straha", u kojemu propituje poimanje "straha u srpskoj jezičkoj slici sveta". U prvom redu, strah se "određuje kao stanje nemira/drhtanja usled pretnje". U književnoj tradiciji određen je "kao strah od smrti i kao strah Božji, a u vezi je i sa etičkim stavom".

Strah od smrti jedinstven je strah, no strah od dvostruke smrti zauzima posebno mjesto u literaturi. U trećoj tematskoj cjelini tekstovi su posvećeni *strahovima u prostoru* rađanja, umiranja, odrastanja. Monica Priante analizira fenomen straha od dvostruke smrti ispitujući kako se percipirala prividna smrt u javnim raspravama 19. stoljeća. U tom povijesnom razdoblju “taj je strah postao izvorištem društvene fobije”. Bili su to strahovi od prerane sahrane, strahovi pojedinaca da će biti prerano pokopani ili da će biti živi sahranjeni. Autorica u tekstu pokazuje “kako je taj strah utjecao na pogrebne prakse i kako ih je mijenjao na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće”.

Prostor zastrašivanja bile su škole i još se mnoge drže tog koncepta, ističe Nataša Govedić, koja proučava *naracije eksplicitnog i implicitnog učeničkog zastrašivanja*. Ispituje iscrpno i pedantno potkrepljujući primjerima kako je uopće prisutan strah u školskom sustavu te kakva su iskustva zastrašivanja učenika danas? Fokus istraživanja ne odstupa od ključnog pitanja: događa li se militarizacija školstva ili možda jenjava usred kurikulske reforme, koliko je aktualan strah od ocjena, od izvedbe, od neuspjeha... Nataša Govedić svojom snažnom refleksijom dovodi u pitanje sustav koji se temelji na istaknutim strahovima, no nudi i alternativu jasno zastupajući stajalište da se u nastavnom procesu dosljedno provodi stalna “procesnost istraživanja i dijalogičnost komunikacijskog procesa u razredu”.

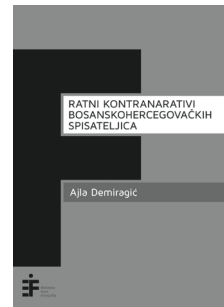
U članku “Apotropejski grafiti na kućnim portalima povijesne šibenske gradske jezgre” Antonia Vodanović istražuje praksu uklesavanja apotropejskih grafita (simbola, slova, inicijala, kratica) na dovratnike i nadvratnike kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih portala. Činilo se to iz strahova, nesigurnosti i fobija i zato su konstantno proizvodili dežurnog “neprijatelja”.

Zbornik zaključuje rad Suzane Marjanić o fenomenologiji *mistifikacije i paranoje*, analizirajući kontekstualno značenje na dvama konceptualnim primjerima: interpretativnoj mistifikaciji akcije *Crveni Peristil* i umjetničkom konceptu *Paranoia View Arta* Tomislava Gotovca, koji je svojim umjetničkim akcijama proizvodio učinak moralne panike u kontekstu globalne paranoje malih i velikih teorija zavjere, o kojima je sustavno govorio u okviru vlastitoga anarhoindividualizma kao izvedbenoga *narrative arta*. Evidentna je teza Suzane Marjanić da su *Crveni Peristil* i Tomislav Gotovac svojim umjetničkim pokušajima poticali društvo da se “suoči s ideološkim tabuima, strahovima i paranojama”.

Strah od istine same, strah od istraživanja istine i objavljivanja aktualnih rezultata ostaje kao i strah od rasprava, polemika, suočavanja pojedinaca i zajednica s tako važnom tematikom. Istina u strahu pokorena i zaglavljena. Zbornik radova *Naracije straha*, možemo reći, uknjižena je demistifikacija straha provedena savjesnim i temeljitim istraživanjem, jasnim i razgovijetnim argumentacijama, metodološki dosljednim hipotezama proizašlim iz dosljedne provedbe komparacija, interdisciplinarno i dijaloški otvoreno, na čemu počiva zaslužan urednički rad triju urednica – Natke Badurina, Une Bauer i Jelene Marković. Čitatelji, istraživači, znanstvenici različitih usmjerenja trebali bi nastojati da se čuje i vidi svaka riječ o strahu da strahom ne postane zbog onih na koje je ubojiti (psihički i sociološki) strah usmjeren.

Miroslav Artić

Ajla Demiragić, Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica,
 Institut za etnologiju i folkloristiku,
 Zagreb 2018., 263 str.

Knjiga intrigantnog naslova *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica* sarajevske autorice Ajle Demiragić istražuje izuzetno osjetljivu temu koja kod nas nije društveno poželjna. Riječ je o jedinstvenom pokušaju demitologizacije rata, u prvom redu aktualnih ratnih narativa, koji u literaturi niču gotovo svakodnevno usred opsesivnih nastojanja da se u društvu učvrsti mitski okvir za glorifikaciju nacionalnih strategija vezanih uz ratna zbivanja na ovim prostorima. Autorica se u tom pokušaju jasno pozicionirala vrednujući i afirmirajući prije svega zahtjevne izazove istraživanja i kritičkog promišljanja rata.

Ajla Demiragić, docentica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu koja istražuje “ratnu zbilju na bivšim jugoslavenskim prostorima [...] kao književni tekst”, kako stoji u autoričino biogramu, svjesno i odgovorno našla se uz bok brojnih interpretacija ratnih zbivanja. Pritom iznosi tezu kako sve te interpretacije imaju samo jedan cilj, a to je da kompleksnim narativnim strategijama, raznorodnim stilskim postupcima, tropima i figurama još jače zabetoniraju “zbiljsku tragediju”. Ajla Demiragić je zastala upravo nad jednom takvom novonastajućom “prazninom uma i razuma” koje se dalje produciraju, umnažaju i šire zbog izostanka vrednovanja autentičnog iskustva i mišljenja formiranih mimo mitskih tokova. Ako se nastavi graditi nacionalni ratni mit, smatra Demiragić, cijeli će se prostor pretvoriti u “prazno mjesto refleksije” kao najtužnije poglavlje eksjugoslavenske ratne povijesti.

To je bio i više nego dovoljan motiv da autorica poduzme zahtjevno istraživanje, kritički jasno pozicionirano ne bi li u prvi plan stavila i uvjerljivo markirala “zanemarene i manje poznate priče o ratu koje su pisale žene”. U takvoj istraživačkoj avanturi već samim izborom priča i njihovih autorica, isključivo žena iz pozadine ratnih zbivanja, do kraja se izložila Ajla Demiragić afirmiranjem ratnih trauma onkraj mitskog govora. Njezin se pothvat zbog specifičnog pristupa može doživjeti kao subverzija “veličanstvenih narativa o ratu”. Odnos Ajle Demiragić prema ratu prezentan je u afirmaciji posebnosti ženskog iskustva, izdvojenog i osvijetljenog, otetog anonimnosti i zaboravu. Fokus s kojeg ona promatra, analizira i vrednuje žensku ratnu priču je feministički diskurs, oslobođeni ženski glas koji se ne ustručava dominacije muškog glasa. Složenost navedene pozicije urodila je snažnim i višeznačnim istraživanjem.

No to nikako ne znači definitivnu sigurnost i objektivnost kompetentnog subjekta, baš suprotno. Riječ je o krhkoj i nepostojanoj poziciji koja neprestano kruži između, ispod, pored i onkraj dominantnih ratnih narativnih strategija, što autorica obrazlaže kroz pet tematskih cjelina. Nakon ekskursa i uvodnih promišljanja autorica u prvoj cjelini, naslovljenoj “Velika ratna priča vs. kontranarativi rata”, prikazuje kako se u književnosti formira ideološki diskurs rata. Naime, u jakom zamahu vođenom institucionaliziranim praksama on stasa, razvija se i raste kroz rafinirane procese “centrifugalne ideologizacije rata”. U drugoj cjelini otvara se rasprava o specifičnoj ženskoj strani rata, o ženskom viđenju koje proizlazi isključivo iz rodnih i feminističkih pozicija. Pritom jasno aludira na ustaljeni i neupitni tematski raspon ratne književnosti: “od priča o bojišnici do postmodernog ratnog pisma” uslijed čega ustvari teče nezaustavljivi

proces *orodnjavanja* “ratne književnosti”. Istaknuvši u tekstu jasno i decidirano to famozno “vrijeme zaokreta” u reprezentaciji rata, nastavlja autorica s definiranjem analitičkog okvira i metodološkog pristupa kojim je razgovjetno razgraničila i pojmovno odredila značenje “ženskog ratnog pisma”. I u posljednjoj, petoj cjelini na izabranim književnim tekstovima autorica analizira izabrane prezentacije “rata bosanskohercegovačkih spisateljica kao po-etički i politički odgovor na rat”.

Posebnost ženskog iskustva rata devedesetih unutar tradicionalnih patrijarhalnih obrazaca, uglavnom nacionalistički obojenih, autorica razvrstava u pet kategorija kroz koje se percipiraju ženske uloge. Oslanjajući se na istraživanje Obrada Kesića, ona prihvaća njegovu podjelu prema kojoj se te društvene uloge dijele na “amazonke, kurve, žrtve, rodnice/rađalice i vještice”. U proznim tekstovima bosanskohercegovačkih spisateljica prepoznaje se literarni potencijal u kojem se iščitava sasvim drugačija slika rata; svakako ne ona izrasla iz ustaljenih društvenih ženskih uloga – ženska slika rata nastaje u opreci dominantnoj muškoj percepciji.

No, sama odrednica ne znači da autorica tematizira samo one spisateljice koje su rođene Bosanke. Diskurs kojim se vodi Ajla Demiragić otvoren je i fleksibilan, pa tako analizu ratne proze započinje iščitavanjem romana *Naranča i nož* iz 2002. godine spisateljice Bosiljke Pušić. Njezina se proza “tematski dotiče crnogorskog napada na Dubrovnik” u kojem se ne ispisuje “naša” priču o ratu, kako ističe autorica, nego “opisuje živote malih ljudi s ‘druge strane’ iz koje se regrutiraju dobrovoljci, budući ubojice, koji su, pak, za te ljude s ‘ove strane’ dika i ponos nacije”. Crnogorska autorica Bosiljka Pušić promatra rat “iz pozicije civila, [...] poput djece, staraca, muževa ‘podrumaša’, prijatelja i rodbine koja se nalazi na ‘strani neprijatelja’, izbjeglih ili prognanih”. U tom duhu cijela studija Ajle Demiragić propituje u odabranim proznim tekstovima kako su pozicionirani “prikazi svakodnevnice izvan bojišnice, odnos nas i njih, (zatim) pitanje moralnog suda, tumačenja nastanka i porijekla ratnog sukoba, motiva moralnog duga, prikaza ratom fiksiranih rodnih uloga te prostorno-vremenske organizacije narativa”.

Navedeni elementi dosljedno oblikuju, iscrtavaju i postupno grade “kontranarative velike ratne priče”. Demiragić ih prepoznaje u prozi bosanskohercegovačke spisateljice Alme Lazarevske, autorice rođene u Makedoniji, koja je tijekom rata radila kao novinarka. Lazarevska je sakupila i uredila sve što je napisala o ratu i u Sarajevu je 1994. godine tiskala zbirku novinskih tekstova pod naslovom *Sarajevski pasijans*. Godine 1996. objavila je prvu ratnu zbirku priča *Smrt u Muzeju moderne umjetnosti* za koju je dobila književnu nagradu Društva pisaca BiH. Njezine priče književni kritičari smještaju u vrhunce bosanskohercegovačke proze.

Dragana Tomašević-Karahasan, književna kritičarka vrlo aktivna proznim i kritičkim tekstovima diljem bivše Jugoslavije i šire, objavila je 1999. godine zbirku priča naslovljenu *Lutka od riže*. Priče su nastale “po odlasku iz opkoljenog grada 1993. godine, kao pokušaj da se u formi [...] terapije, napišu pisma gradu i voljenim ljudima koji su ostali”. Iako je fizički napustila grad, u pričama prevladava tema o nemogućnosti odlaska iz ratne zbilje grada. Rastanak je ostao trajno stanje, proces koji sâm sebe proizvodi “u formi kratkih priča”.

Uvjerljiv prikaz rata nalazi se u romanu *Travnički nocturno* Sanje Babić-Đulvat, napisanom neposredno nakon rata, ali objavljenom tek 2000. godine. Spisateljica živi i “radi kao profesorica književnosti u Vitezu. Piše i ilustrira slikovnice za djecu”. Radnja romana smještena je u Travniku “u vrijeme oružanih sukoba između bošnjačkih i hrvatskih vojnih i paravojnih formacija [...] dojučerašnjih ratnih saveznika”. U prvom planu su unutarnji sukobi, dvojbe i strahovi isprepleteni u životnim pričama petorice aktera zbijenih u vremenski okvir “od predvečerja do svitanja”. Pripovjednom tehnikom klišeiziranih opisa zagrljaja preuzetom iz tzv. trivijalne književnosti autorica učinkovito ukazuje na “ispraznosti uzvišene retorike ratnog diskursa (i time pruža otpor) hegemonijskim diskursima rata”.

Slijedi još jedna autorica nositeljica ženskog ratnog kontranarativa; u pitanju je prozni prvi-jenac Cecilije Toskić *Pa, da krenem ispočetka* (2004), profesorice njemačkog jezika u Fojnici do rata, a poslije rata sa stalnim prebivalištem u Austriji. Kroz formu kratkih priča ispisala je “autobiografski roman, budući da glavna junakinja pripovijeda svoj život od djetinjstva do izbjegličkog života u Austriji”. Ustrajno je gradila žensku pseudoautobiografsku konstrukciju, koju je kasnije književni kritičar Enver Kazaz iščitao kao biografiju “jednog nesretnog, ratom skršenog mikrosvijeta”. Tema njezine proze je snalaženje u novom izbjegličkom svijetu žene izbjeglice/izbjegle iz jednog pripadništva koja se mora snaći i ponovo pronaći kao “majka dvoje djece, supruga čovjeka druge (neprijateljske) etničke skupine i (kao) ratom raseljena osoba”. U tom stanju liminalnosti nije pripadala ni jednom nacionalnom kolektivu jer je glavna junakinja “prikazana kao Hrvatica udana za Srbina u Fojnici u vremenu ratnog sukoba između Bošnjaka i Hrvata”. Budući da se nije željela opredijeliti, ostala je otpadnica i jedino joj je preostalo da ostane trajno neopredijeljena.

O nepripadanju piše i Ljubica Žikić, koja je rođena u Beogradu, studirala i radila u Sarajevu, a objavljivala je u časopisima u Bosni i Hercegovini prozu i brojne kritičke oglede. Istaknuta je njezina zbirka znakovito naslovljena *Slike raspuklog vremena* (2005), u kojoj piše o iskustvu rata “iz perspektive ‘povratnice’ [...] koja je na samom početku rata [...] napustila Sarajevo i sve do pred sam kraj rata ostala u izbjeglištvu”. Spisateljici je rat bio okvir u koji je smjestila “slike raspuklog vremena”, i sama je ostala u izbjeglištvu usamljena, izdvojena kao što je izoliran “otok na pučini. Bez prošlosti, bez budućnosti”.

U treću skupinu ratnih kontranarativa autorica smješta “pripadnice mlađe generacije bosanskohercegovačkih književnica koje su tijekom rata bile djevojčice ili tinejdžerke. Riječ je o tri spisateljice – Šejli Šahabović, Safeti Obhodaš i prerano preminuloj spisateljici Marseli Šunjić.

Prva od njih društveno je angažirana kao književnica, književna teoretičarka i kritičarka, a ujedno i direktorica Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti BiH. U javnosti se prezentira jasnim i nedvosmislenim istupima kroz koje osviješteno ističe feminističku orijentaciju, a vlastito pisanje karakterizira kao feminističko i političko. Objavila je 2004. godine zapaženu zbirku pjesama *Make up*, zatim zbirku kratkih ratnih priča pod naslovom *Car Trojan ima kozje uši* (2005), a posljednju zbirku priča *Priče – ženski rod množina* objavila je 2007. godine. Autorica ratu pristupa također iz ženske vizure “kao žena-subjekt-koji-piše”, suprotstavljajući se “dominantnom maskulinom diskursu”. Ratno iskustvo se ne može cjelovito prikazati jer je ono, prema stajalištu Šahabović, od početka do kraja fragmentirano i proteže se između “dosadne zbilje rata i smrti”. Rat je u njezinoj prozi prezentiran kao način života, a to znači kao stanje “dosade, čiju ispraznu rutinu samo mogućnost smrti može da ‘uzdrma’”, no to ne znači da su akteri nakon ratnih strahota “nužno postali bolji ljudi” (str. 191). U toj je spoznaji sadržan “etički sud o ratu” spisateljice Šejle Šahabović.

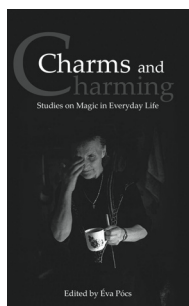
Safeta Obhodaš, nakon što je prognana iz rodnog mjesta Pala, od 1992. godine živi i radi u Njemačkoj. Objavljivala je prozu i prije rata, no glavnina je njezina književnog opusa nastala u Njemačkoj; posvećuje je stradalnicima rata, ali ne piše o njihovim ratnim stradanjima, već o životima muškaraca i žena iz vremena prije rata. U romanu *Trbušna plesačica* (2006) Obhodaš opisuje svakodnevni život egzilantica/izbjeglica i malih, običnih ljudi u neimenovanoj bosanskoj čaršiji u vrijeme jugoslavenskog socijalizma. Spisateljica prati likove koje prikazuje kroz razrađenu fikciju “kao osobe koje su imale ispunjen život prije rata i koje su barem jednim dijelom tog života živjele u boljem i pravednijem društvu”.

Treća spisateljica iz zadnjeg ratnog kontranarativnog kruga Ajle Demiragić je Marsela Šunjić, koja je rođena u Ljubljani, studij je završila u Mostaru, a u međuvremenu boravila na koledžu Sarah Lawrence u New Yorku, posvetivši se kreativnom pisanju. Umrula je 2009. godine u

Hannoveru, a sahranjena u Mostaru. Svojim romanom prvijencem *Laku noć, grade* (1995) svjedočila je o vremenu socijalizma, o osobnim i kolektivnim gubicima. Mostar, grad svjetla, uslijed ratnih strahota i razaranja te rušenja Starog mosta, simbola suživota, postao je grad mraka. U teškom i gustom mraku podrumi su postali “disidentski prostor okupljanja”; transformirani su u jazbine i skrovišta u kojima je nastavila živjeti preostala “prošlost sklonjena od sadašnjosti”. Proizlazi da je prošlost bila bolja od sadašnjosti, bolja je bila i od nadolazeće budućnosti kojoj oni preživjeli više nisu pripadali. Naime, nisu pripadali novom poratnom razdoblju; za njih su podrumi postajali mjesta u kojima je živjelo sjećanje – jedino što im je preostalo. Ipak se u konačnici u tom mraku budila nada; tinjala je neumorno i prihvaćena je kao “zajednička bolja prošlost na osnovu koje možemo kreirati i bolju sadašnjost”.

Rat tematiziran u prozama odabranih bosanskohercegovačkih spisateljica, kako sustavno pokazuje Ajla Demiragić u svojoj knjizi *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*, u potpunosti je demitologiziran, raskrinkan i ogoljen u svojoj brutalnosti. Time nije postao manje strašan, manje razoran i ubojit, nego samo beskompromisno osvjetljen kako bi izronilo, bez patetike i bez zadržke, *ono* potiskivano.

Miroslav Artić

Charms and Charming. Studies on Magic in Everyday Life, ur. Éva Pócs,
Zbirka *Studia Mythologica Slavica*.
Supplementa 15, Znanstvenoraziskovalni
center SAZU, Založba ZRC, ZRC SAZU,
Ljubljana 2019., 312 str.

Istraživanja bajanja i magije posljednjih su decenija obeležena sve intenzivnijom međunarodnom saradnjom, koja se, između ostalog, odvija i pod okriljem posebnog odeljenja formiranog pri ISFNR (Committee on Charms, Charmers and Charming, International Society for Folk Narrative Research). Ovu tendenciju podržava i petnaesto po redu izdanje iz edicije *Studia Mythologica Slavica – Supplementa*. Reč je o zborniku *Charms and Charming: Studies on Magic in Everyday Life*, novoj u nizu publikacija koje je uredila renomirana folkloristkinja i antropologinja religije Éva Pócs, u kom su okupljene studije osamnaestoro istraživača iz različitih evropskih naučnih centara (iz Rusije, Slovenije, Rumunije, Finske, Letonije, Hrvatske, Mađarske, Velike Britanije). Magija i verbalni tekstovi za nju vezani (bajanja, molitve, sakralni tekstovi u najširem smislu i sl.) sagledani su iz različitih disciplinarnih vizura: iz perspektive folkloristike, sociologije i istorije religije, lingvistike, kulturne antropologije, antropologije svakodnevice. Uz razmatranje problema vezanih za verbalnu magiju (žanrovske karakteristike, poetički i pragmatički aspekti tekstova, dinamika usmenosti i literarnosti u transmisiji), otvoren je i niz pitanja vezanih za saodnošenje magijskih ritualnih praksi i oficijelnih i/ili vernakularnih manifestacija religioznosti, za mesto magije u kulturi različitih zajednica i njene uloge u konstruisanju soci-

jalne realnosti (funkcionisanje u socijalnoj stratifikaciji i njom određenim kulturnim sistemima; magijska praksa i konstituisanje odnosa moći i sl.), te i za transponovanje magijskih kvaliteta u vizuelne simbole i predmete.

Proučavanja u čijem je fokusu sam tekst koncentrišu se oko širokog spektra tema: od strukture i semantike (koja je uslovljena i komunikativnom / performativnom situacijom), preko rekonstrukcije slika i metaforičnih predstava, do problematizacije građe kroz postavljanje pitanja o konsekvencama tekstualizacije kao kompleksnog procesa. Sintetički uvid u obiman korpus mađarske verbalne magije nudi studija Éve Pócs ("Hungarian Incantations Between Eastern and Western Christianity"), koja izdvaja dva osnovna tipa tekstova: one u kojima dominiraju religiozni sadržaji i figure iz imaginarijuma istočnog i zapadnog hrišćanstva, te skupinu koja se odlikuje primatom folklornih elemenata. Nemogućnost uspostavljanja jasne granice uslovljena je brojnošću kontaminacija, ukrštanjem sadržaja različitog porekla, složenošću formiranja, variranja i transmisije tekstova. Reflektovanje činjenica istorije kulture na karakteristike ritualnih praksi konkretne zajednice pokazano je i u prilogu Alevtine Solovyeve ("The Mythological World of Mongolian Charms"), u kome je formirana široka i kompleksna slika mongolske ritualne poezije. Žanrovska raznovrsnost reflektuje ukrštanje etničkih, regionalnih i religijskih tradicija (dodiri zoroastrizma, lokalnih šamanskih tradicija i tibetskog budizma). Posebna pažnja posvećena je nereligioznim tekstovima koji nisu vezani za specifične nosioce znanja / izvođače (*dom shivshleg*), najbližim onome što se u literaturi podrazumeva pod bajanjima (*verbal charms*), namenjenim lečenju i zaštiti dece, odraslih, stoke. Aktuelno stanje opisane tradicije određeno je i socioistorijskim kontekstom – nakon perioda negativnog tretmana religioznih praksi u drugoj polovini 20. veka, usledio je, nakon pada socijalističkog režima (1996), period retradicionalizacije, koji karakteriše i njihovo aktiviranje u svrhe utvrđivanja novog nacionalnog identiteta.

Preoblikovanje funkcije rituala i uloge magije u formiranju individualnih i kolektivnih identifikacija i socijalne realnosti u najširem smislu, otvoreno prethodno pomenutom studijom, profiliše se kroz ovaj zbornik u intrigantno istraživačko polje. Magijsko se znanje od simboličke transformiše i u realnu, socijalnu moć, počivajući na narativima koji cirkulišu u zajednici, kako je pokazano analizom rezultata istraživanja kulture ruskih staroveraca u oblasti Urala, koju je sprovela Olga Khristoforova ("You Will Remember Me: Witchcraft and Power in Russian Local Society"). Formirane predstave o ambivalentnom statusu ovakvih poedinaca, u kojima dominiraju slike devijantnog i dominantnog ponašanja, podložne su, međutim, testiranju i pregovaranju, a prihvatanje uloge nosioca magijskog znanja i aktiviranje očekivanih, klišeiranih strategija samoprezentacije oscilira između (različito motivisanih) želja za osvajanjem prostora moći i rizika za individuu. O reputaciji i socijalnoj ulozi nosilaca magijskog znanja (na primeru i u aktuelnom trenutku živuće prakse slanja pisama demonu – gospodaru šume), oslonjena na nalaze sa terenskih istraživanja, piše Svetlana Adonyeva ("A Letter to the 'King of the Forest': Contemporary Magic Practice in Russia"). Pozicioniranje u sferi vezanoj za domen magijskog može se reflektovati i na socijalnu stratifikaciju u najširem smislu, kako je pokazano u studiji Eszter Spät ("Gifts from the Sky: Yezidi Sacred Objects as Symbols of Power, Tools of Healing and Seals of Divine Favour"), posvećenoj sakralnim predmetima Jezida sa severa Iraka. Jedan tip ovakvih objekata (*nîşan*) (najčešće metalnih, prstenastog, ali i drugih oblika) u posedu je pripadnika svešteničkog staleža, a osim magijske ima i funkciju simbola sećanja na sveto poreklo porodica. Druga grupa sakralnih predmeta (*hadima*) pripada specijalizovanim nosiocima magijskih znanja (*koçek*) i percipira se kao božanski dar, komunikacioni kanal između ovostranog i onostranog, simbol specifičnog spiritualnog statusa i potvrda moći. Neobičnim predmetima do kojih se dolazi na neuobičajen način, igrom srećnog slučaja, pridaje se velika važnost u verovanju Jezida, a oni mogu dospeti i u posed običnih ljudi, bivajući prihvaćeni kao dar i blagoslov.

Pažljivom analizom korpusa hrvatskih bajanja i folklornih molitava Davor Nikolić utvrđuje funkcionisanje nekoliko prepoznatljivih retoričkih strategija (pozivanje na autoritet, analoška argumentacija, argumentum ad hominem), otvarajući i pitanje određenja bajanja, složenog vida komunikacije (u kojoj je jedan od aktera i demonološko-mitološki entitet), s obzirom na kvalitet (i)racionalnosti ("Rational Argumentation in Irrational Discourse: Argumentative Techniques of Verbal Charms and Folk Prayers"). Konceptualizaciju prostora (uključujući ono što se u antropološkoj misli podrazumeva pod terminima *place* i *space*) u slovenačkim basmama razmatra Saša Babić ("Charms and Localities: Location Descriptions in Charms"). Osim sakralnog centra i mesta na koje se isteruju / šalju demoni bolesti, izdvojeno je i ljudsko telo (ili delovi tela) u koje su se demoni bolesti uvukli. Otuda se cilj bajanja vidi i kao njihovo izmeštanje iz svog (poznatog, kultivisanog, hrišćanskog) u tuđe (daleko, nepoznato, divlje, opasno), u sferu koja je zapravo i mesto odakle demonska bića dolaze, kojoj pripadaju. Logika verbalne magije zasnovana je, kako je istaknuto u tekstu Inne S. Veselove, na kreiranje apstraktne (željene) realnosti aktiviranjem simboličkog potencijala jezika. Uspostavljajući paralele između jednog tipa obredno-običajnih pesama karakterističnih za tradiciju ruskog severa (*vinogradie*), uspavanki i bajanja, autorka pokazuje da ulogu medijatora između ove, u jeziku projektovane, i socijalne stvarnosti preuzima inkorporiranje ličnih imena konkretnih osoba ("Transforming Reality: Personal Names in Ritual Speech. The Vinogradie or 'Song of Praise' from the Russian North"). O mehanizmima magijskog delovanja i mišljenja piše i Deniver Vukelić ("Micro-Analysis of Uroci (Evil Charms and Spells) in the Croatian Tradition"), temeljeći svoje nalaze na analizama širokog spektra magijskih tekstova i radnji za zaštitu od uroka (i otklanjanje posledica uricanja), pri čemu je urok definisan veoma široko, te u najširem smislu obuhvata i energetski entitet razvijenog spektra potencijalno negativnih dejstava (koji je moguće usmeravati ritualnim putem). Ovakav pristup učinio je da analiza izabranih primera reflektuje i premreženost svih sfera života magijom u hrvatskoj tradicijskoj kulturi. Posmatrajući semantičke mehanizme na kojima počivaju ritualne radnje i tekstovi, te vidove njihovog saodnošenja, autor nastoji da pokaže funkcionisanje osnovnih principa verbalnih i neverbalnih aspekata bajanja.

Razmatranje širokog korpusa letonskih magijskih tekstova, koje je ponudio Toms Ķencis, nastavlja tradiciju proučavanja fenomena veštičarenja ("Fighting Fire with Fire: Latvian Witchcraft Against Witches"). Tipove veštica, predstave o njihovim svojstvima i funkcijama, delovanju i vezama koje uspostavljaju sa demonološkim entitetima, autor rekonstruiše tumačeći magijske tekstove u kontekstu verovanja i predanja, te ukazujući na relacije sa hrišćanskom demonologijom i imaginarijumom, uz naznake o paralelama u drugim slovenskim, germanskim i mađarskom tradicijom.

Kroz traganje za staronordijskim bajaličkim tekstovima (ili reminiscencijama koje bi o njima svedočile) u narativnim žanrovima nastaje studija Marie Eliferove ("Charms within Non-Charms Texts: Shifts in Pragmatics"), okrenuta mogućnostima rekonstrukcije teksta kroz interžanrovske i komparativne analize. Autorka skreće pažnju na detalj iz jedne viteške sage (zazivanje trolova nizanjem imena), te poredi semantiku i strukturu izabranog odlomka sa odgovarajućim segmentima Sisinijeve molitve, odnosno sličnim primerima detektovanim u različitim evropskim tradicijama, iznoseći hipotezu o genetičkim vezama između pomenutih tekstova. Osvrćući se na primere interpolacije magijskih tekstova u epske žanrove u različitim kulturama, autorka konstatuje da se poetika i struktura folklornog teksta pokazuju stabilnijim od pragmatike. Dija-hronijski je orijentisano i istraživanje Liudmile Fadeieva, usmereno na razmatranje motiva crkve Svetog Klementa u ruskim bajanjima ("The Church of Saint Clement of Rome: The Sources and the Symbolism of the Image in Russian Charms"). Kult ovog svetitelja na ruskom području imao je složen istorijski razvoj, uslovljen, između ostalog, i istorijsko-političkim kontekstima, a njegovo utvrđivanje i širenje reflektuju hagiografska literatura, ikonografske predstave, kulna

mesta. Jedan od centralnih hagiografskih motiva – čudesna pojava crkve u moru na mestu gde je svetitelj mučenički stradao, našao je svoje odjeke i u folklornoj tradiciji. Svetilište nasred mora, konkretizovano kao crkva Svetog Klementa, jedan je od stabilnih motiva ruskog folklor, a neretko se javlja i u bajanjima simbolizujući u okvirima sakralne geografije sakralni centar, te na taj način ova crkva postaje personifikacija svih hramova hrišćanskog sveta.

Osobena linija proučavanja artikuliše se kroz studije usmerene na razmatranje odnosa između oficijelne religije, magije i folklorne religioznosti, i njihovih manifestacijama na planu teksta i ritualnih radnji, te uloge ovakvih interakcija u formiranju slike sveta, koje iznova potvrđuju kulturu kao složen, fluidan i dinamično stratifikovan sistem. Analizom liturgijskih knjiga i rukopisnih beleški jednog sveštenika iz poslednjih decenija 19. veka Valer Simion Cosma pokazuje da je u devetnaestovekovnom rumunskom društvu u Transilvaniji sveštenik, kao medijator sakralnog, bio sasvim integrisan u kompleks verovanja ruralne, folklorne kulture (“Curses, Incantations and the Undoing of Spells: The Romanian Priest as Enchanter (Transylvania, 19th Century)”). Jasne granice između religije i magije, zapravo, i nije bilo, oficijelne crkvene prakse i tradicionalni rituali bili su u stalnoj interakciji, uprkos stavovima zvaničnih crkvenih institucija. Otuda je i delovanje sveštenika u velikoj meri bilo ekvivalentno delovanju tradicijskih nosilaca magijskog znanja. Nerazlučivost oficijelne i folklorne religioznosti pokazuje i cirkulisanje tekstova kroz oba sloja kulture, a njihova se pragmatika nijansira konkretnim kontekstima. U tom se smislu veoma zanimljivim pokazuje istraživanje Eveline Rudan i Josipe Tomašić (“How to Die More Easily: Charms and Charm Devices on a Person’s Deathbed”) u čijem je fokusu jedna folklorna molitva. Uprkos baziranosti sadržaja na hrišćanskim elementima, način izvođenja i funkcija ukazuju na to da se o ovom tekstu može govoriti i kao o basmi (ne sme se pogrešiti u izgovaranju, izgovara se tri puta, može služiti i kao tekst kojim se predviđa kada će samrtnik napustiti ovaj svet). U kontekstu poimanja smrti u tradicijskoj kulturi tekst stiče i apotropejska svojstva (zaštita porodičnog prostora s obzirom na liminalnu poziciju samrtnika). Ulogu malih metalnih ikona u svakodnevnoj religioznosti u ruskoj kulturi razmatra Vilmos Voigt (“Russian Metal Icons Gazing into Your Eyes”), usmeravajući se na one predstave svetitelja na kojima je ostvaren efekat direktnog pogleda (centralna figura gotovo zuri u posmatrača). Takav pogled ima višestruku semantiku i ulogu: pokazatelj je permanentne božanske kontrole, ali i zaštite.

Intrigantno pitanje o poimanju mentalnih *poremećaja* u anglosaksonskoj tradiciji otvara studija koju potpisuje Zsuzsa Závoti (“...And Swore that He May Never Harm the Sick or Anyone that can Sing this Charm”: Response to Mental Disorder in Anglo-Saxon England in the Context of Medical Charms”). Na korpusu staroengleskih tekstova iz 10. veka (uputstava za lečenje konkretnih tegoba) pokazano je da su mentalni *poremećaji* (radikalne promene u ponašanju izazvane demencijama ili patološkim fiziološkim stanjima, epilepsija i sl.) dominantno posmatrani kao rezultat delovanja natprirodnih sila, a lečeni su kombinovanjem fitoterapije i ritualnih radnji, izgovaranjem bajaličkih tekstova ili molitava.

Verovanja o onostranom koje magija reflektuje inkorporirana su i u mitologiju snova i kulturu snevanja. Razmatrajući loše snove (uključujući analizu verbalnih i likovnih predstava u različitim, pretežno starim, kulturama), Louise S. Milne traga za odgovorom na složena pitanja o ulozi konkretnih kultura i njihovih kodova u oblikovanju snova i predstava o njima (“One, Two, Many: Dream-Culture, Charms and Nightmares”). Demonološki entitet koji se u ovakvom tipu snova pojavljuje kao pretnja snevačevom projektovanom ja ima specifičnu poziciju: reč je, sa jedne strane, o apsolutnoj, ugrožavajućoj drugosti, a sa druge – o (skrivenoj) projekciji snevačevih emocionalnih stanja. Taj ambivalentni status ovakvog bića, te naročito činjenica da je priča o snu stvar reprezentacije (narativne (re)konstrukcije sećanja), koja ne može biti nezavisna od kulturom kodiranih matrica (uz otvorenu mogućnost naknadnih korigovanja značenja), omo-

gućavaju da se slični scenariji snova vezuju za sasvim različite funkcije: od najava pretnje, preko katarktičke i terapijske, do apotropejske.

U fokusu teorijsko-metodološki usmerenog priloga Henni Ilomäki ("Oral Charms, Literal Notes") našao se problem tekstualizacije. Postavljanje pitanja o kontekstu dobijanja i beleženja magijskih tekstova i implikacija transponovanja iz usmene kulture u verbalno fiksirani oblik vodi zaključku o gubljenju njihove esencijalne komunikativne funkcije, a to je ostvarenje kontakta sa onostranim.

Uprkos uvek otvorenim pitanjima odnosa sačuvanih i izgubljenih semantičkih slojeva i kvaliteta magijskog u građi kojom istraživači raspolažu, ovaj zbornik kao celina nameće i pitanja o dodatnim, novim značenjima koja se otkrivaju i konstituišu kroz različite autorske pristupe i interpretativne mehanizme, bazirane na širokom spektru teorijsko-metodoloških paradigmi. Magijsko se pokazuje kao deo živuće tradicije, ne samo kroz aktuelnost nekih od drevnih praksi već i kao agens koji oblikuje i vezuje slojeve kulture, od elitne do folklorne, od oficijelne do kulture svakodnevice.

Smiljana Đorđević Belić

Olga Orlić, Antropologija solidarnosti u Hrvatskoj. Poljoprivreda potpomognuta zajednicom, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb 2019., 137 str.

Monografija Olge Orlić *Antropologija solidarnosti u Hrvatskoj: poljoprivreda potpomognuta zajednicom* nastala je kao rezultat njezina istraživanja provedenog u periodu od 2013. do 2017. godine. Potaknuta razgovorom s prijateljicom, odnosno njezinim i iskustvom njezine obitelji u uzgoju organskog povrća, kao i njihovim uključivanjem u grupe solidarne razmjene (dalje u tekstu GSR), autorica se odlučila na sustavno znanstveno razmatranje tog društvenog fenomena. U uvodnom dijelu monografije Orlić ističe da su motivi sudionika za participaciju u GSR-ovima višeslojni. Upućuje da je taj poticaj, s jedne strane, temeljen na njihovoj potrebi za proizvodnjom i konzumacijom hrane uzgojene na "prirodan način", tj. brigom za kvalitetu vlastitog zdravlja i/ili obiteljsko zdravlje. S druge su strane prinuđeni aktivirati se u njima zbog vlastitih socioekonomskih (ne)prilika. U okviru dva poglavlja monografije autorica studiozno sagledava koncept i osnovne principe GSR-a, promišlja ih iz povijesnog rakursa te ih kontekstualizira u odnosu na hrvatska iskustva. Treće, ujedno zaključno poglavlje, donosi njezina promišljanja poljoprivrede potpomognute zajednicom (dalje u tekstu PPZ) kao alternative kapitalizmu, no uključuje i tematiziranje potencijalno utopističkog aspekta GSR-ova.

U prvom poglavlju pod nazivom "O predmetu istraživanja" autorica elaborira glavne pojmove vezane za koncept PPZ-a, opisuje principe i načine funkcioniranja GSR-ova te iznosi određene

povijesne značajke njihova razvoja. Na početku objašnjava da je pojam PPZ inačica engleskog termina *community supported agriculture* (CSA model) koji su kao takav oblikovale 2011. godine hrvatske sociologinje Jelena Puđak i Nataša Bokan. Sudeći prema podacima o povijesnom aspektu ovog koncepta vidljivo je da je on u nekim zemljama prisutan čak nešto više od pola stoljeća. Kao temeljno obilježje suradnje između kupaca i proizvođača u GSR-ovima Orlić ističe podržavanje sustavnosti. Odnosno, upućuje na to da se radi o kulturi proizvodnje prehrambenih namirnica koja je suradnička, za razliku od kompetitivne koja dominira u tradicionalno konzumerističkoj kulturi. Ovom metodom uzgoja i distribucije poljoprivrednih proizvoda unaprijeđuje se njihova kvaliteta budući da su (ili bi trebali biti!) proizvođači lišeni osjećaja straha i nedoumice vezanih za njihovu prodaju na tržištu.

U okviru povijesnog razmatranja PPZ-a autorica daje pregled temeljnih okosnica njegova nastanka i razvoja. Na početku iznosi iskustvo Japana jer su načela japanske *teikei* (u prijevodu: suradnja) poljoprivrede, koja su se razvila koncem 1959. godine, poslužila kao idejno polazište za strukturiranje organizacije GSR-ova. Začetnici ideje *teikeia* su bili dvojica liječnika koji su, imajući uvid u negativne posljedice kemijskih pesticida na zdravlje svojih pacijenata, inicirali suradnje između proizvođača organske hrane i kupaca na različitim lokacijama, premda ne znajući jedan za drugoga. Tek će dvadesetak godina poslije, uslijed sve očitijih destruktivnih učinaka korištenja kemijskih pesticida na japansku poljoprivredu, u pravom smislu zaživjeti ideja *teikeia*. Početkom 70-ih u Japanu se istovremeno osniva Udruženje za uzgoj i konzumaciju sigurne hrane, a *teikei* pokret se institucionalizira, u smislu da dobiva svoju krovnu organizaciju. U okviru Japanskog udruženja organskih poljoprivrednika (JOAA) razvijala su se osnovna načela koja su naknadno implementirana u planove i programe ostalih svjetskih pokreta ovog tipa. Razmatrajući višedesetljetnu tradiciju *teikei* poljoprivrede u Japanu, Orlić iznosi neke zanimljivosti vezane za teškoće u pogledu njezina funkcioniranja. Tako ističe neravnotežu između kupaca i proizvođača, potom izmjene životnih preferencija Japanaca unatrag pedeset godina, kao i intenzivnije učešće žena u plaćenim formalnim zanimanjima zbog kojeg su potonje manje sklone volontirati u radu na *teikei* poljoprivrednim imanjima. Na kraju, a što će se pokazati kao kamen spoticanja PPZ-a u ostalim zemljama svijeta, je otvaranje sve većeg broja trgovina s organskim proizvodima zbog kojeg su se kupci na neki način ulijenili. U nastavku ovog potpoglavlja, unutar kojeg se elaborira povijesni okvir nastanka i razvoja GSR-a, Orlić na temelju rezultata nekolicine dosadašnjih istraživanja tematizira slučaj švicarskih *Les Jardins de Cocagne* – prve takve europske inicijative. Za razliku od japanskih proizvođača organski uzgojenog povrća, njihovi švicarski kolege su 80-ih i 90-ih bili, kako autorica objašnjava, vezani ugovorenom jednogodišnjom članarinom. Dužnost kupaca je bila da nekoliko dana u godini pomažu u poljoprivrednim radovima ili u dostavi. Ako netko nije bio voljan angažirati se u tim aktivnostima, bio je obavezan nadomjestiti rad novčanim sredstvima. Dakle, usprkos činjenici da je princip funkcioniranja švicarskih GSR-ova velikim dijelom sličan *teikeiu*, očigledne su razlike u strukturiranju i dinamici realizacije njihovih aktivnosti u odnosu na one japanske. Prema istraživanju Marlyne Sahakian, primarni motiv uključivanja u GSR-ove u Švicarskoj je, kao što je evidentno i u drugim zemljama, odgovornost prema vlastitom zdravlju i zdravlju ostalih članova obitelji. Sahakian je istražujući švicarski fenomen solidarne razmjene zapazila među tamošnjim proizvođačima i kupcima, bez obzira na to što nisu kontinuirano u neposrednoj interakciji, značajnu razinu solidarnosti, tj. osjećaj međusobne povezanosti i potpore članovima šireg kolektiva. Daljnji povijesni razvoj PPZ-a Orlić problematizira u odnosu na iskustvo Sjedinjenih Američkih Država. Na početku iznosi podatak da se u SAD-u na ideju o prakticiranju tog oblika poljoprivrede došlo 1986. godine putem Jana Vander Tuina, jednog od začetnika GSR-ova u Švicarskoj, te njemačkog poljoprivrednika Traugera Groha. Kao što je to bio slučaj s japanskim liječnicima, potonji su u SAD-u na različitim lokacijama, bez uzajamnog poznavanja i utjecaja, pokrenuli proizvodnju poljoprivrednih proizvoda zasnovanu na

biodinamičkim promišljanjima poljoprivrede Rudolfa Steinera. Narednih desetljeće i pol broj takvih imanja je povećan za više od tisuću. Rebecca Fletcher kao jednu od glavnih teškoća u poslovanju američkih farmera navodi njihovu otežanu mogućnost dugotrajnog zadržavanja u posjedu poljoprivrednih imanja zbog financijskih (ne)prilika. Kao primjer dobre prakse iznosi dva slučaja u kojima su članovi *Community Supported Agriculture* (CSA) pomoću modela zajedničkih udjela (engl. *shared equity model*) pomogli farmerima da im se na trajno korištenje ustupe poljoprivredna imanja. Kao zanimljivost Fletcher ističe činjenicu da su potonji prvobitno imali izgrađenu mrežu kupaca koji su financijski poduprli spomenutu inicijativu te na takav način potvrdili važnost osobnog učešća članova ovakvih grupa u pružanju međusobne podrške. Ipak, valja imati na umu, kako Orlić zaključuje, da je njezino istraživanje pokazalo da je osjećaj povezanosti među članovima hrvatskih GSR-ova nerijetko diskutabilan. Kao dodatne zapreke u održanju PPZ-a treba istaknuti teškoće kod preuzimanja košarice, izmjene dinamike kuhanja i konkretan rad na imanjima. Posljednja država u ovom potpoglavlju čija se obilježja solidarne razmjene problematiziraju je Italija, zemlja na osnovi čijih iskustava je temeljen ideološki okvir i prakse hrvatskih GSR-ova. Začeci ideje PPZ-a u Italiji datiraju iz 1994. godine. Posebnost je talijanskih grupa, *Gruppi di acquisto solidale* (GAS), u tome što se njihovi članovi nisu usmjerili samo na kupnju i prodaju poljoprivrednih proizvoda nego su i pokrenuli konkretne korake u smjeru osvješćavanja i kritičkog promišljanja kozumerističkih praksi općenito. Sukladno tome, potonji (tal. *gasisti*) ne odabiru i ne vode brigu samo o potrošnji prehrambenih namirnica već i odjevnih predmeta, kupnji energije i sl. U kontekstu analize specifičnosti GAS-ova u Italiji značajno je spomenuti legislative u okviru čijih se propisa ciljano daje podrška aktivnostima koje provode *gasisti*. Orlić u daljnjem sagledavanju talijanske solidarne razmjene ukazuje na sličnosti među izazovima s kojima se susreću *gasisti* i njihovi kolege u drugim dijelovima svijeta. Izdvaja suradnju proizvođača i kupaca koja pretpostavlja sudjelovanje kupca u procesu proizvodnje namirnica. Ukratko, kupcu je dozvoljen uvid u taj postupak te ako u njemu detektira problem, ne ide u smjeru podnošenja tužbe protiv proizvođača, nego mu nastoji pomoći u njegovu prevladavanju. Bez obzira na to što se time omogućava kupcu da participira u provjeri regularnosti proizvodnje poljoprivrednih namirnica, to nije presudno za njihovo certificiranje.

U trećem, zadnjem potpoglavlju, autorica rasvjetljava tri osnovna principa PPZ-a. Na početku, ističe transparentnost te naglašava važnost jasnoće i točnosti u razmjeni informacija između kupaca i proizvođača kao i kulturu iskrenosti kao preduvjet uspješne suradnje. Nadalje, Orlić navodi važnost uspostave povjerenja među članovima grupe, posebice potrošača u odnosu na proizvođače. U konačnici, akcentira da povjerenje može poslužiti kao osnova za veću međusobnu otvorenost u traženju pomoći kod eventualnih teškoća nastalih u suradnji. U tom kontekstu spominje solidarnost, pojam koji zasebno razmatra. Naime, prezentira nekolčinu različitih slučajeva svakodnevice članova GSR-a iz kojih je razvidna potreba uzajamnog razumijevanja u problematičnim situacijama, ali i konkretna pomoć kod njihova otklanjanja. Na kraju, autorica sumira deset osnovnih principa na kojima se zasniva PPZ, a koji su se (in) direktno provlačili kroz njezina prethodno iznesena razmatranja PPZ-a.

“Antropološko istraživanje poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj” drugo je poglavlje monografije, u kojemu autorica na temelju kazivanja prikupljenih kroz svoje četverogodišnje istraživanje GSR-a u Hrvatskoj donosi detalje o razvojnom putu ovih grupa kod nas. Uz to, propituje motiviranost organizatora za stvaranje grupa i motiviranost članova za učlanjivanje u njih, kao i njihovu percepciju o principima PPZ-a. U posljednja dva potpoglavlja Orlić progovara o problematici s kojom se potonji susreću u procesu ostvarivanja ideja solidarne razmjene. Kao što je već rečeno, ideja o PPZ-u je u Hrvatsku prenesena iz Pise 2009. godine zaslugom hrvatskog studenta antropologije koji se za vrijeme studija upoznao s aktivnostima talijanskih GAS-ova. Potonji je prvi put javno podijelio svoje spoznaje o ovom konceptu na

tečaju permakulture u Koprivnici, na kojemu se upoznao s inicijatorom PPZ-a u Hrvatskoj. Usljedio je zajedničko putovanje u Italiju, gdje su došli u neposredan doticaj s *gasistima* i njihovim aktivnostima. Iskustvo iz Italije navelo ih je da konstatiraju da su hrvatski proizvođači koji se prodaju u eko-trgovinama, kod certificiranih eko-proizvođača, ali i na tržnicama, vidno skuplji od onih talijanskih. Na putu im se priključio i promotor PPZ-a u Bosni i Hercegovini. Za afirmaciju PPZ-a u Hrvatskoj jedan od značajnijih trenutaka je bilo upoznavanje njegova inicijatora s jednom od članica Hrvatske udruge ekoloških proizvođača, ekološke aktivistkinje koja je tada živjela na recikliranom imanju u Vukomeriću. U tom su ekoselu 2010. godine u sklopu organiziranog skupa predstavljene različite strategije alternativne ekonomije i poslovanja te, između ostalog, model PPZ-a. Po njegovu završetku formirana je *mailing lista* putem koje se mogla naručivati tjedna košarica eko-proizvoda, a na koju se i sama autorica upisala. Orlić u ovom poglavlju odabranu problematiku sagledava iz perspektiva nekolicine različitih aktera, među kojima je bio i nositelj grupe *admira*. Ključni cilj članova grupe bilo je promicanje solidarnosti u okviru alternativne ekonomije, a temeljna načela "brusili" su u manjim grupama koje su se okupljale na tjednoj bazi. Kasnije se pokazalo da su se *admira*, s obzirom na to da su bili više fokusirani na izradu formalnih i iscrpnih smjernica PPZ-a, odvojili od ostalih članova GSR-a koji su se nastojali aktivno angažirati u radu ovih grupa. Iz potpoglavlja u okviru kojih se razmatraju teškoće funkcioniranja hrvatskih GSR-ova bit će razvidni i drugi razlozi ideološkog razilaženja među članovima. Kako autorica doznaje, u početnoj fazi formiranja ovih grupa, zapravo, konkretnih narudžbi eko-proizvoda nije ni bilo. Tek nakon što je 2012. godine spomenuti inicijator PPZ-a u Hrvatskoj stupio u kontakt s gospođom koja se dotad "neformalno" bavila prodajom manjih količina organski proizvedenog povrća na svom imanju, GSR-ovi u Hrvatskoj su konačno profunkcionirali.

Tada je utemeljena prva grupa – GSRijeda, koja je godinu poslije prestala s radom, a zamijenila ju je Košarica petkom. Ključni uzroci njezina rasformiranja bile su, kako se čini, teškoće u komunikaciji među članovima i izmjene prioriteta organizatora. Prethodno spomenuta *mailing lista* preko koje se naručivala tjedna košarica time je ugašena. Orlić se nije uspjela pobliže upoznati s detaljima njezine deaktivacije jer kazivači nisu bili otvoreni za razgovor na tu temu. Ovo je poglavlje zanimljivo i zato što je autorica i sama naručivala povrće posredstvom spomenute gospođe te je o iskustvu s PPZ-om mogla govoriti iz insajderske pozicije. Primjerice, navodi da se kada je odlazila po svoju košaricu na dogovoreno mjesto znalo dogoditi da su, uz kombi koji je njoj dostavljao povrće, bili parkirani i drugi kombiji. Kako navodi, pojedini od njih doimali su joj se "neuvjerljivo". Bez obzira na raspad GSRijede, odnosno nestanak njihove *mailing liste*, dio dotadašnjih proizvođača – članova grupe – nastavio je surađivati sa svojim kupcima. U nastavku poglavlja Orlić se bavi analizom motiviranosti proizvođača, kupaca i organizatora za uključivanje u PPZ. U prvom redu to pitanje sagledava s obzirom na iskustvo proizvođača. Već u uvodu monografije autorica je naznačila da njihov motiv za angažiranje u alternativnim oblicima poljoprivrede može biti ekonomske prirode, odnosno da može ležati u činjenici gubitka radnog mjesta. No na osnovi pomniji analize ove problematike ističe da među razlozima koji se nalaze u pozadini odluke na prijelaz iz konvencionalne poljoprivrede u PPZ može stajati nezadovoljstvo proizvođača njihovim dotadašnjim poslovima, želja za nastavkom obiteljske tradicije bavljenja poljoprivredom i stočarstvom ili pak ekološka osviještenost. Prema kazivanjima kupaca, kao neke od glavnih motiva za uključivanje u GSR-ove Orlić apostrofiraju svijest roditelja o važnosti zdrave prehrane njihove djece, a u tom kontekstu spominje i "rodnu pozadinu kupovine organskih proizvoda" kao i njezin klasni aspekt. U kontekstu navedenoga želi upozoriti na činjenicu da su mahom majke one koje pribavljaju eko-proizvode za svoju djecu kao i da niži ekonomski standard kupaca, barem u Hrvatskoj, djeluje ograničavajuće u pogledu nabavke takvih proizvoda. Govoreći o klasnoj pozadini, navedeni je proces moguće dijelom povezati s elitizmom budući da nabavka proizvoda uzgojenih po principima PPZ-a iziskuje

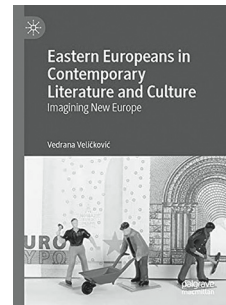
ulaganje napora i vremena, posebice kada je riječ o odlascima po dostavu, koja je vremenski i prostorno utvrđena. Kao specifičan motiv kupaca za participiranje u GSR-ovima autorica navodi njihov gubitak povjerenja u sustav zdravstva. Najzad, od nekih je kazivača doznala da im je primarni razlog zbog kojeg su odlučili kupovati proizvode proizvedene u okviru PPZ-a bilo pružanje zaštite lokalnim i nacionalnim proizvođačima, dok im je ekološki aspekt bio sekundaran. U ovom se istraživanju pokazalo da se nasuprot te skupine kupaca formirala skupina onih koji, kako Orlić kazuje, kritički gledaju na stimuliranje lokalnih proizvođača, a bez uzimanja u obzir ekološke pozadine tog procesa. Razmatrajući motiviranost administratora, odnosno organizatora (i kupaca) GSR-ova, autorica je ustanovila da je kod njih ona temeljena na njihovu nezadovoljstvu aktualnim sustavom, ali i na ideji da bi na osnovi načela koja zagovora PPZ trebale biti strukturirane javne politike zdravstva, bankarstva i dr. U okviru analize percepcije kazivača o principima PPZ-a, dakle transparentnosti, povjerenja i solidarnosti u odnosu na prakse GSR-a, Orlić objašnjava da se oni kod većine isprepliću i nadopunjuju. Ipak, naposljetku naglašava da se pokazalo kako im je najvažnija uspostava međusobnog povjerenja u grupi, a koje je potrebno sustavno graditi kroz transparentnu razmjenu informacija. Solidarnost su kazivači promišljali kroz prizmu poštivanja pravila vezanih za, primjerice, preuzimanje košarica od proizvođača i sl. Jednako tako, važan im je bio solidaran pristup u kriznim situacijama u kojima su se proizvođači znali naći. Konkretno, kupci bi sudjelovali u predfinanciranju ili davanju dobrovoljnih priloga za njihove poljoprivredne aktivnosti, a oni bi im naknadno refundirali uloženi novac kroz košarice. Ključna teškoća PPZ-a u Hrvatskoj, sudeći prema rezultatima ovog istraživanja, jest činjenica da se ovaj oblik poljoprivrede neadekvatno tretira u okviru javnih politika, koje su naklonjenije "velikim igračima". U vezi s tim Orlić problematizira nepovoljne aspekte funkcioniranja OPG-ova. Osim toga, pojedini su kazivači iskazali nezadovoljstvo činjenicom da se neki od njih konstantno angažiraju u radu GSR-a, dok određeni broj pojedinaca izbjegava svoje obveze. Govoreći o sadržaju košarice, autorica je konstatala da kupce najviše smeta njezina jednoličnost, nepoznavanje načina pripravljanja nekih egzotičnih proizvoda, kao i nemogućnost kartičnog plaćanja košarice. U posljednjem se potpoglavlju iznosi problematika vezana za pitanje (ne)certificiranja proizvoda dobivenih u okviru PPZ-a te uzroke svojevrsnog raskola među zagrebačkim i istarskim GSR-ovima.

U trećem poglavlju, koje ujedno donosi zaključnu napomenu monografije, Orlić isprepliće teorijske postavke različitih domaćih i inozemnih stručnjaka koji se bave konceptom PPZ-a i inim ekološkim oblicima proizvodnje. Pritom joj je cilj sagledati fenomen hrvatskog PPZ-a u odnosu na aktualne antiglobalizacijske tendencije. Na kraju rezimira da potrošači "moraju (moramo!) promijeniti svoje osobne navike u odnosu na kupovinu namirnica".

Orlić kroz cijelu monografiju sustavno, na stručan i koncizan način opisuje temeljne značajke PPZ-a u Hrvatskoj. Kontekstualizirajući ih u širem smislu, s jedne strane povijesno, a s druge s obzirom na inozemna iskustva PPZ-a, autorica vješto navodi čitatelje da dublje prodru u problematiku ovog fenomena. *Antropologija solidarnosti u Hrvatskoj: poljoprivreda potpomognuta zajednicom* rijedak je primjerak stručne publikacije u Hrvatskoj koja pitanju PPZ-a prilazi sagledavajući ga iz različitih perspektiva te se za navedenu knjigu ne može samo reći da je isključivo doprinijela razvoju kulturnoantropološkog promišljanja alternativnih oblika poljoprivrede kod nas nego da ima i važnu ulogu u širenju spoznaja i u drugim znanstvenim disciplinama.

Jelena Seferović

Vedrana Veličković, Eastern Europeans in Contemporary Literature and Culture. Imagining New Europe, Palgrave Macmillan, London 2019., 219 str., elektronička knjiga

Dana 23. lipnja 2016. u Ujedinjenom je Kraljevstvu održan referendum o istupanju iz Europske unije, odnosno Brexitu, čije su posljedice dalekosežnije i snažnije od samog napuštanja EU-a, o čemu govori i Vedrana Veličković u svojoj knjizi koju je većim dijelom ranije osmislila i napisala, no koja je tek s Brexitom dobila novi zamah i dimenziju.

Djelo Veličković, profesorice Sveučilišta u Brightonu, eksplicitno se upisuje u već poduži niz kritički intoniranih studija o balkanističkim i istočnoeuropskim tekstualnim reprezentacijskim modelima i njihovoj (raz)gradnji (Todorova, Hammond, Goldsworthy), ali i analiza o postkomunističkim tranzicijama (Kovačević, Buden, Štiks/Horvat). Točno prije pola desetljeća hrvatski etnološki-antropološki autorski dvojac Škokić/Matošević objavio je knjigu *Polutani dugog trajanja* (2014) također nastavljajući započeti niz kritičkih balkanskih/istočnoeuropskih studija koje raščlanjuju podčinjeno tijelo Balkana/istočne Europe gledano sa Zapada. Iako Veličković njihovu studiju izričito ne spominje niti se na nju oslanja, domaći bi čitatelj upoznat s *Polutanima* u djelu Veličković, kada je riječ o višedisciplinarnom pristupu, mogao pronaći mnogo dodirnih točaka. No, autorica *Istočnih Europljana*, da prevedemo naslov djela, obraća se za razliku od domaćeg dua prvenstveno anglofonom subjektu, bez obzira na njegovo podrijetlo ili naglasak, stoga njezin rad ipak moramo čitati s time u vidu. Njezin višedisciplinarni pristup čitanju reprezentacijskih modaliteta istočnih Europljana u suvremenoj (britanskoj) kulturi, odnosno književnosti, medijima, popularnoj kulturi (primjerice YouTube) i filmu, točnije, široko shvaćenom medijskom prostoru, odlikuje eksplicitno opetovano ispovijedana dvostrukost, itekako česta kod većine autora na koje se Veličković poziva. Ona, također iz istočne Europe, istovremeno jest upućeni "insider" ali i "outsider" s obzirom na svoju britansku akademsku poziciju, stoga ne čudi autoetnografski pristup koji se naslućuje na stranicama i njezino pristajanje na kategorizaciju "(ne)pripadanja kao istočne Europljanke". Njezin pisani kritički put pod snažnom je sjenom Brexita, podizanja bodljikavih, žilet-žica, otvaranja i zatvaranja granica, dobrih i loših susjedskih odnosa u okrilju Europske unije te ponajviše proširenja EU-a 2004. i 2007. godine. Iako je knjiga izdana 2019. godine, ulazak Hrvatske u EU nije prisutan, no da i jest, ne bi (bitno) izmijenio autoričine tvrdnje.

U uvodu knjige Veličković širokopotezno pojašnjava nestabilne pojmove istočne, srednje i jugoistočne Europe, zatim Balkana i zapadnog Balkana, ali i nedavnu kovanicu "Nova Europa" koja obuhvaća istočnoeuropske zemlje novopridošlice u EU-u. Unatoč širokom rasponu atributa, čini se, a autoričina analiza to i pokazuje, istočnoeuropski ostaje daleko najkorišteniji, a u ovom času i značenjski najopterećeniji epitet, barem u britanskom kontekstu. Ono što razlikuje ovo djelo od primjerice Todorove ili Hammonda jest da se ona ne bavi isključivo zapadnim konstrukcijama istočne Europe koje počivaju na razotkrivanju marginalnosti i drugosti kao ostavštine prosvjetiteljske misli koja je, prošavši razne transformacije, preživjela sve do hladnog rata i ratnih sukoba na području bivše Jugoslavije 1990-ih. Autorica istražuje i načine

na koje istočnoeuropski pisci koji ili pišu na engleskom (Lewycka primjerice) ili su pak velikim brojem djela prisutni među anglofonim čitateljima (Ugrešić) odgovaraju centru, ali i progovaraju o vlastitim nestabilnim i neuhvatljivim identitetima, istovremeno se ne libeći analizirati, ali i izravno (ponekad vrijednosnim sudom) kritizirati polemične trenutke njihovih tekstova. Glavna je namjera knjige ipak kontrapunktiranim čitanjem kulturnih tekstova postići razumijevanje suvremenih bojazni u vezi s “unutareuropskim migracijama, rasom, identitetom te njihovim sjecištima s politikom” (str. 6), oslanjajući se pritom i na postkolonijalnu i postkomunističku kritičku misao, studije rase i specifičan položaj crnih britanskih pisaca, naraštaja Windrush i njegova kulturna nasljeđa.

U prvom analitičkom poglavlju “It’s a Free World: Eastern Europeans in Contemporary Media and Film” Veličković želi prokazati i raščlaniti stereotipe, naročito one koji se odnose na ekonomske migrante nakon proširenja EU-a, koji su dominantni u britanskom medijskom diskursu. To su dakako “poljski” (gdje poljski označava istočne Europljane *tout court*) vodoinstalateri i građevinarci, dadilje i poljoprivredni sezonski radnici. Brexitska retorika zadnjih je godina te stereotipe još više osnažila i Veličković, nažalost, dala još više materijala. Autorica, međutim, ne ostaje samo na pukom prokazivanju predrasuda već upreže kritike postkomunističke tranzicije kao “povratka Europi” i svoju analizu ekonomski situira u neoliberalni/neokolonijalni kontekst tih stereotipa, otvarajući smjesta i pitanje “rasizma bez rase” (Balibar). Interseksionalno shvaćanje migracija i rase Veličković koristi u čitanju televizijskih (dokumentarnih) programa te, među ostalim, filmova *It’s a Free World* Kena Loacha i *Lilya 4-ever* Lukasa Moodyssona iz 2002. godine. Da su filmovi u kojima se tematizira istočnoeuropsko migrantsko iskustvo, rasna diskriminacija i pitanje radnih prekarne uvjeta i ekonomske krize još uvijek aktualni dokazuje i britanski film *God’s Own Country* iz 2017. godine u koji se, uz tematiku poljoprivrednog života i izgubljenosti mladih Engleza, stereotipa o rumunjskim Romima, još upisuje i homoseksualna spolna orijentacija. Zanimljivo je da Veličković upravo poziva na takvo prošireno polje, stoga bi njezino čitanje tog filma doprinijelo analizi. Film nažalost nije uključen, s obzirom na rubni datum izlaska. Sljedeće je poglavlje posvećeno istočnim Europljanima u suvremenoj britanskoj književnosti, pri čemu autorica iznosi niz zanimljivih primjera, pa čak i onih koji su osvojili prestižne književne nagrade. To su romani u kojima istočnoeuropske zemlje ostaju bez imena (tal ionako su sve iste, sive postkomunističke pustopoljine), u kojima jedinstvene priče kreiraju stereotipe. Uspješan ili manje uspješan odgovor na takvu sliku generičke istočne Europe i istočnih Europljana daju autori (npr. Zgadzaj, Penkov, Kassabova) koje Veličković analizira u poglavlju simbolična naziva “Eastern Europe Writes Back”. Pred tim je autorima, smatra Veličković, izazov da se istovremeno bave svojim istočnoeuropskim višestrukim identitetima i tuđim/vlastitim zapadnoeuropskim odrazima te da upućuju određeni oblik kulturnog/književnog otpora prema središnjem diskurzivnom polju britanskog centra.

S obzirom na to da je Veličković profesorica postkolonijalne teorije i književnosti, možda je najintragantnije poglavlje posvećeno načinima na koje “crni” britanski pisci vide istočne Europljane, i shodno tome pitanje savezništva. U njemu analizira djela u kojima Britanci porijeklom iz nekadašnjih kolonija s iskustvom rasizma i marginalizacije stupaju u kontakt s istočnoeuropskim migrantima. Dok se potonji vide kao *bijeli* građani EU-a koji se koriste pravom na slobodno kretanje, prvi su, zbog svoje boje kože, jasno označeni kao migranti i stranci, makar posjedovali britansko državljanstvo. Načini na koje se ti susreti odvijaju u romanima, dramskim tekstovima i televizijskim programima (npr. Caryl Phillips, Kwame Kwei-Armah) neizbježno postavljaju pitanje je li moguće premostiti jaz koji često dijeli te subjekte, a koji proizlazi iz temeljnog nerazumijevanja prošlog iskustva: s jedne strane tu je komunizam i postkomunistička tranzicija, a s druge komplicirano migrantsko iskustvo (post)kolonijalnih Britanaca (posebno

imajući u vidu i skandal Windrush iz 2018.).¹ Na to, kao i na pitanje je li u takvom kontekstu uopće moguće ostvariti savezništvo, Veličković ne može dati odgovor, no može naslutiti da te dvije zajednice imaju puno više zajedničkog, napose ekonomski gledano, nego različitog. Knjigu zatvara poglavlje o kozmopolitizmu, “globalnoj solidarnosti dijaspore” i postjugoslavenskom stanju izmještenosti, ali i rasi i rasizmu, kako se ogledaju na stranicama eseja i romana Dubravke Ugrešić, koje domaćeg čitatelja upoznatog s analizama i djelom Ugrešić neće nužno iznenaditi svojom novosti. Baš kao i zadnje poglavlje, i čitava knjiga Vedrane Veličković ne donosi, osim zanimljivih analiza, neka nova saznanja (osim možda poglavlja o savezništvima), no svakako je, čitana iz kritičke perspektive, potrebna da bi ukazala na trenutačno stanje u medijskom prostoru, kulturi i književnosti u kojemu se jasno očitavaju tendencije netolerancije i neprihvatanja ekonomskih (u ovom slučaju istočnoeuropskih) migranata.

Jelena Bulić

Goran Pavel Šantek, Dinamo – to smo mi! Antropološki ogledi o Dinamu i njegovim navijačima, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press, Zagreb 2017., 91 str.

U kratkoj knjizi, od svega 91 stranice, autor daje veliki doprinos razumijevanju suvremenih društvenih i kulturnih zbivanja koja su vezana za moderni nogomet u hrvatskom kontekstu. Osim toga, daje vrijedne uvide stečene, uglavnom, kvalitativnim istraživanjem navijača Dinama i time opisuje i objašnjava borbu navijača Dinama za demokratizaciju svoga kluba te prepreke na koje pritom nailaze. Vrijednost ovog djela je nemjerljiva i iz razloga što je ovo prva antropološka studija koja daje barem djelomičan prikaz Bad Blue Boysa u jednom vrlo turbulentnom razdoblju za navijački pokret u Hrvatskoj.

U prvom poglavlju “Globalna popularnost (i lokalna nepopularnost) nogometa” autor se bavi stanjem modernog nogometa – velika posjećenost i rastuća popularnost tog sporta na globalnoj razini (daje se primjer Kine, SAD-a i Katara te engleske Premijer lige), no i različiti problemi koji utječu na pad lokalne popularnosti. Ovdje autor spominje interesantne pokazatelje pada posjećenosti u Hrvatskoj nogometnoj ligi, gdje najuspješniji klub, GNK Dinamo, iz sezone u sezonu, gubi posjetitelje. Autor se pita zašto je tome tako i ima li takva praksa veze sa stanjem klupskog identiteta i socijalnim kontekstom?

¹ Nekoliko desetaka (potomaka) karipskih useljenika (tzv. generacija Windrush) 2018. godine završilo je u pritvoru i prijetila im je deportacija jer su označeni kao ilegalni useljenici. Posljedica je to postrožene politike Therese May nakon Brexita i pokušaja da se “uvede reda” u nekontroliranu migraciju.

U drugom poglavlju “Zašto gledati utakmice (Dinama)?” Šantek se bavi, ponajviše, društvenim i kulturnim fenomenom praćenja sporta. Autor preuzima Oriardovu kritiku limitirajućih, “odozgo”, pristupa proučavanju navijača, koji “sugeriraju da sportski gledatelji tijekom utakmica doživljavaju emocionalno opuštanje i tako se oslobađaju potencijalno štetne energije za društvo” (str. 13). Oriard govori kako sport generira, a ne zatamljuje agresivno ponašanje i disfunkcionalne emocije. “Rezultati, incidenti, nesreće, teške ozlijeđe, i slično ne samo da u sportu nisu lako predvidljivi nego su vrlo autentična, zbog mogućnosti teških posljedica, duboka iskustva”. Autentičnost je, smatra autor, razlog za veliku popularnost sporta. Uz to, dodaje, mogućnost sudjelovanja u karnevaleskim zabavama daje izraz *narodne kulture* sudionicima. Sport, kada se prati kolektivno, razvija grupni identitet i izražava “istinski predmodernu” (str. 13). Emocije su, dakle, ključne u oblikovanju značaja sporta za pojedince i kolektive, odnosno zajednicu, a “kad klub prestane biti mjesto lokalnog ponosa i jedno od mjesta stvaranja njezina zajedništva, očekivan je pad broja posjetitelja njegovih utakmica” (str. 14). Ovdje se autor osvrće i na problem posjećenosti GNK-a Dinamo, zaključivši kako “klub bez emocija, može postati klub bez važnosti za zajednicu i društvo” (str. 14).

U poglavlju “Zagrebački *boys*” Šantek daje pregled povijesne “transformacije” navijačkog pokreta kroz opis spontanog osnivanja, segmentiranja i organiziranja te aktivizma navijača Dinama. Navodi se kako se *boyse* može gledati i kao “primjer globalizacije, odnosno međunarodne kulturne razmjene” (str. 18) zbog posuđivanja engleske supkulture, ali i njezine kreolizacije s novim, lokalnim, karakteristikama poput političkih, nacionalnih i nacionalističkih aspekata u samim počecima, ali i kasnijeg konflikta s državnim vrhom, a potom i s upravom kluba. Osnivanjem svog futsal kluba i borbom protiv poluprivatiziranog GNK-a, prema autoru, *boysi* slijede pravce djelovanja drugih navijačkih skupina u Europi, “te potvrđuju globaliziranost svojih praksi” (str. 19).

U četvrtom poglavlju pod naslovom “Dinamo i pitanje društvene kontrole” autor daje pažnjiv mašan teorijski okvir za proučavanje fenomena sporta, sportskih klubova, sportske publike i navijača pritom ističući problem sporenja i konflikata vezanih za sport. Uzima se primjer spora oko Dinama te ističe nekoliko njegovih bitnih karakteristika: jednaki kulturalni ciljevi no različita strukturalna sredstva kao solucije uprave i Dinamovih navijača i članova; potom intergrupni karakter spora – obje strane su vezane za Dinamo, no za njega vežu različita simbolička značenja; onda nedostatak kulture sporenja u sukobu; klasna borba *poslovnog čovjeka* i *proletera*; hegemonija u smislu kreiranja javne slike pravog navijača Dinama koja je u skladu s onime što novinari ili nogometni dužnosnici percipiraju pravim navijačem; pobuna Dinamovih navijača protiv discipliniranja i promjene ludičkog i ekspresivnog u konzumerističko; panoptizam stadiona te segmentirana publika pod nadzorom; *decivilizirajuće* ponašanje navijača u stilu verbalnih konflikata i fizičkih sukoba zbog protivljenja “zatvorenoj eliti koja posjeduje svu moć u Dinamu”; i naposljetku različite habituse, kapitala i igru, pa i simboličko nasilje kojim se socijalnom ekskluzijom pokušava ograničiti specifične populacije od posjete stadionu.

U sljedećem poglavlju naslova “Kad nepravda postane zakon, otpor postaje dužnost” Šantek se osvrće na pogoršanje strukturalne pozicije nogometnih navijača u suvremenom nogometu zbog sve manje važnosti i utjecaja na klupsku politiku u ekonomskom smislu. Suvremeni klubovi postaju samoodrživi komercijalni objekti, navijači su im potrebni samo kao konzumenti, a simbolička i kulturna devastacija značenja klubova, koji su obično ukotvljeni u zajednicu, uzrokuje navijačko nezadovoljstvo, a potom i otpor. Kod Dinamovih navijača otpor se rađa i zbog moralnog zamjeranja Dinamovoj upravi, ali i zbog šireg sustava koji omogućava postojeće stanje u nogometu. Sve to doprinosi opasnosti anomalije te osjećaju alijenacije, smanjivanju kolektivne svijesti skupine i lomovima u identitetu. Kao odgovor na to, navijači se organiziraju u inicijative poput Zajedno za Dinamo i Za naš Dinamo.

Poglavljja “Dinamo, sport i izrazi otpora” te “Navijači protiv (post)modernog sporta” donose isječke etnološkog istraživanja i govore o borbi subordiniranih navijača protiv sanitiranja zaba-

ve i prodaji tradicije. Autor nalazi da se “u Dinamovom slučaju navijačka agresija pojavljuje i kao izraz nemogućnosti djelovanja putem uspostavljenih klupskih i drugih struktura” (str. 37). Autor ponovno smješta navijače Dinama u širi europski kontekst borbe protiv modernog nogometa, u kojem navijačke skupine postepeno savladavaju prakse politiziranih društvenih pokreta kojima je “zajednička značajka egalitarna, demokratska i participativna kultura koju promiču”.

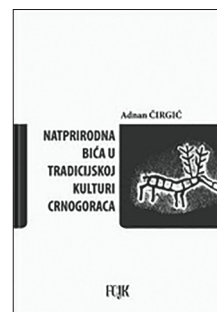
Nastavno na prethodna poglavlja, u poglavlju “Zajedno za Dinamo” autor temeljito opisuje kreiranje inicijative koja će zastupati interese navijača za demokratizacijom kluba te njezine akcije poput prikupljanja potpisa, organiziranja tribina, pravnih bitaka i sličnog. Premda prozivanim “huliganskom”, autor strukturu nositelja inicijative vidi kao pripadnike nove srednje klase, što se poklapa s drugim takvim pokretima u Europi, pa se može govoriti, navodi autor, o onome što Giullianoti naziva *posthuliganskim* navijačkim djelovanjem.

U zaključnom poglavlju o Futsal Dinamu, malonogometnom klubu koji su osnovali navijači, Šantek ističe kako je osnivanjem tog kluba stvoren “teren za vlastito vježbanje demokracije i prostor za stjecanje iskustva o mogućem budućem upravljanju klubom” (str. 64). Navijači, pokazujući vrijednosti participativne demokracije, neprofitnosti i samosvrhovitosti kluba kao najvažnijeg lokalnog ili kulturnog identiteta, uspostavljaju Futsal Dinamo kao alternativu autokratskom i profitu usmjerenom GNK-u Dinamo. Autor naglašava kako navijački otpor, odnosno njihov politički aktivizam pokazuje široki raspon – od fizičkog nasilja do angažiranih publikacija i organiziranja u inicijative. Slijedom toga je i postojanje Futsal Dinama jedna, inovativna, taktika održavanja navijačkog kolektiva.

Na samom kraju knjige donose se zanimljive “Etnografske bilješke s (nogometnih) terena” u Hrvatskoj i u susjednoj Sloveniji iz kojih se i sami možemo uvjeriti u utemeljenost nekih autorovih zaključaka o stanju hrvatskog nogometa i navijačkih skupina koje ga prate.

Andrej Ivan Nuredinović

Adnan Čirgić, Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje 2018., 267 str.

U opširnom “Uvodu” autor navodi kako većina knjiga iz etnologije, folkloristike, mitologije, usmene književnosti i sličnih znanstvenih oblasti u crnogorskom okruženju nosi nacionalni predznak. Čirgić ističe: “Terenski je rad za ovu problematiku gotovo jalov u potpunosti – jedno zbog toga što izvornih informatora na terenu gotovo da i nema, drugo zbog toga što je novi način života odagnao stara vjerovanja, naročito potonjih decenija” (str. 7). Rijetki su primjeri natprirodnih bića koji su karakteristični samo za Crnu Goru. Jedan je od njih predaja o strašnoj

zmijurini *bloru* u Skadarskome jezeru, koja je sprječavala prolazak lađa i čunova, a ubio ju je mladić, koji je potom i sam umro jer ga je zmija poprskala krvlju. Taj se događaj pripisuje početku 19. stoljeća. Neka natprirodna bića koja se susreću u usmenoj književnosti teško je objasniti. Takvo je natprirodno biće *bauk*. Neki su etnolozi smatrali da je riječ o vuku ili nekoj drugoj životinji, ili nekom plašilu, aveti – natprirodnom biću koje plaši i davi djecu. Među natprirodna bića koja je teško objasniti spada i *karakondžula*, koja se spominje u Bukumirskome jezeru i “koja utopi svakoga ko se usudi da pliva u njemu” (str. 12–13).

Drugo poglavlje monografije autor je naslovio “Crnogorski sveci – nacionalni heroji i nasljednici prethrišćanskih božanstava”. U njemu piše o miješanju različitih demona, kultova ili natprirodnih bića i pojava. Izgovaranje njihova imena se izbjegava kako ih se ne bi prizvalo pa im se tepe s namjerom odobrovoljavanja, ili čak i sklapanja saveza s njima. Mnoga se imena ne smiju spominjati, primjerice za vuka se kaže *kamenik*. Ni ime pokojnika ne smije se spominjati pa se koriste nazivi *pokojnik*, ili *jadnik*, ili *veselnik* itd. Čirgić piše o sv. Vladimiru Dukljanskom, sv. Ivanu Crnojeviću i o sv. Petru Cetinjskom navodeći da se u nekim osobinama tih svetaca ogleda sv. Sava. U crnogorskoj tradiciji svaki blagdan naziva se *svetac*. Najveća uvreda *svecu* nanosila se radom toga dana, a posebno ako bi se primoravalo druge da rade. To se nazivalo *grehovanje*. Međutim, to se ne odnosi na blagdan sv. Save, kada raditi nije značilo *grehovati*. Autor navodi predaju po kojoj je sv. Sava prelazeći iz Duklje na rijeci naredio da se konjima operu kopita kako ne bi u blagoslovljenu zemlju Rašku unijeli trunku proklete Dukljaninove zemlje. Vjeruje se da je otad ta rijeka prozvana *Peručica*.

U poglavlju “Đavo i dukljan” Čirgić piše kako se čini da su u crnogorskoj tradiciji postojale dvije vrste đavola. Jedan je vrhovni i ne čini nužno uvijek zlo. Druga vrsta su đavoli kao sitniji demoni. U Crnoj Gori ranije se mogao čuti naziv *dukljan* za đavola. Po nekim crnogorskim predajama car Dukljan namamljen je od sv. Ilije, a po drugim je namamljen od anđela i prikovan ispod *Vezirova mosta* u Podgorici, gdje i danas glode verige za koje je prikovan. To pokazuje da je jedno vrijeme đavo bio antropomorfran kroz lik *dukljana*.

U poglavlju “Tenac”, pozivajući se na Medakovića iz 1860. godine, autor navodi: “Što po drugijema mjestima zovu: vampir i vukodlak, to Crnogorci zovu tenac i potencio se” (str. 65). Vuk Vrčević 1876. godine zabilježio je da se u Crnoj Gori javlja i naziv *lampijer* te u bokeljskih katolika naziv *lorke*. Raširenost vjerovanja u vampire dokazuje i to što se to vjerovanje nalazi u *Zborniku srpskoga cara Dušana* iz prve polovice 14. stoljeća. Naziv *vukodlak* u Crnoj Gori skoro je nepoznat, piše Čirgić. *Vampire s vukodlacima i vjedogonjama* poistovjećuje Sava Nakićenović, koji piše da je to pokojnik koji trećega dana ustaje iz groba, đavoli s njega zderu kožu i napušu je kao mješinu koja odmah oživi i noću hoda plašeći ljude, ali ne može dulje od 40 dana. Najčešća su vjerovanja Crnogoraca da se *potenči* ona osoba koja je s ovoga svijeta otišla s teškim grijesima koji joj ne daju mira. Također je rašireno vjerovanje da se bilo koji pokojnik, makar je za života bio dobročinitelj, može *potenčiti* ako preko njega preskoči neka životinja, najčešće mačka ili kokoš. Otkrivanje pokojnika koji se *potenčio* izvodilo se prevođenjem konja pastuha preko grobova. Pastuh, po vjerovanjima, nipošto ne bi htio prijeći preko groba u kojem je *tenac*. Ubijanje *tenaca* provodilo se probadanjem kolcem ili spaljivanjem.

Uz vjerovanja o *tencima* ili *lampijerima* vezuju se i vjerovanja u *čumu* i *koljaru*. To demonsko biće nazivano je još i *kuga* i *morija*, a ponekad i *morina*. Ktonsko demonsko biće *čuma*, prema narodnom pripovijedanju, krivo je za nestanak cijelih obitelji, pa i plemena. Prema predajama, mjesto *Morinj* u Boki nazvano je po *morini*, a *Kužni do* i *Kužnje katunište* nazvani su prema *kugi*, piše Čirgić.

Čirgić u poglavlju “Vještica” navodi da su “u vjerovanju Crnogoraca vještice bile stare žene koje su se pretvarale u pticu ili leptira i tako donosile razne nesreće i ljudima i stoci” (str. 93).

Enografi u 19. stoljeću opisuju vještice kao žene čija duša u snu napušta tijelo te čini zlo obitelji i okolini, a umrle žene koje bi činile štetu zapravo su bile *tenci* ili *vampiri*. Autor dodaje da su predaje o ženama tencima ili vampirima neusporedivo manje prisutne od predaja o muškarcima tencima te dodaje da su vještice pandan *vjedogonjama* s razlikom što vještice nanose zlo, a *vjedogonje* čine dobro. Autor nadalje piše o otkrivanju žene koja se pretvara u vješticu, o *marachu* (1. ožujku) – danu kada se sastaju vještice, vradžbinama i mađionicama.

“Mora” je naslov sljedećega poglavlja u kojem Čirgić navodi Barjaktarevićev opis iz 1940. godine: “Po vjerovanju Crnogoraca mora je povampijerena vještica, ili pak vještica koja neće da jede više ljudsko meso. To je nekakva ružna babetina, duge guše, zabačenih dojki preko ramena” (str. 141). Po nekim predajama *mora* je vještica koja se pokajala pa više ne jede ljude, nego ih samo mori. Čirgić navodi i nekoliko predaja te *basmu* protiv *more*.

Pišući o *zduhaču* u istoimenom poglavlju autor navodi da je vjerovanje u *zduhača* tipično za Crnu Goru i krajeve koji joj gravitiraju, posebice sjevernu Albaniju. *Zduhači* su ljudi koje duša napušta u snu i ide u borbu radi stjecanja dobra kraju kojemu pripadaju. *Zduhači* imaju šamanska obilježja te se bore s drugim *zduhačima*, pa i prekomorskim – mogu obraniti svoj kraj i odagnati zle sile. Vjeruje se da *zduhači* koji su izmoreni mogu odrediti zamjenu među ljudima, ali im moraju otkriti vještinu i tajne borbe.

U poglavlju “Div i psoglav” autor piše da je u današnjim vjerovanjima ostalo vrlo malo tragova o divovima, a glavni izvori o njima nalaze se u bajkama. Funkcije divova prešle su u druga mitska bića, među kojima je i *psoglav*. U Crnoj Gori *psoglavi* su u narodnoj percepciji ljudi sa psećom glavom i jednim okom, goleme snage, kozjim nogama i repom. U Morači postoji zaravan *Psoglava livada*, a narod pripovijeda da je tamo bila pećina u kojoj su živjeli *psoglavi*. Jedan ih je Moračanin poubijao puškom i otad ih više nema.

U poglavlju “Vila” Adnan Čirgić piše da su vile poznate u svim slavenskim kao i antičkim mitologijama. U južnoslavenskim vjerovanjima vile su bajkovite ljepotice, ali su imale konjsko ili magareće kopito ili kozji papak. U crnogorskoj tradicijskoj kulturi vile su ideal ženske ljepote, bez kopita ili papaka. Vile su, piše Čirgić, iste u crnogorskim i albanskim vjerovanjima “žive u planinama, vole igru, a ko im poremeti veselje na mjestu umre” (str. 180).

“Malo je koja životinja prisutna u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima i predanjima kao što je to zmija”, navodi autor u poglavlju “Zmija i zmaj”. Pozivajući se na Sretena Petrovića, Čirgić piše da su zmija i vuk dva osnovna oblika inkarnacije duše pokojnika. Zmija predstavlja središnju ulogu u vjerovanju Ilira.

Posljednje poglavlje u monografiji autor je naslovio “Zagrobni život između starije tradicije i aktuelnoga monoteizma”. Drevno je indoeuropsko shvaćanje da je *onaj svijet* zamišljen kao podzemni svijet, *donji svijet*. Stara slavenska riječ *raj* značila je svijet mrtvih, *donji svijet*. U crnogorskom vjerovanju onaj svijet zamišljen je kao svijet *s onu stranu mora*.

Monografija završava navođenjem citirane literature te “Kazalom imena”. Na osnovi bogate literature Adnan Čirgić istkao je vrijednu monografiju *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* kojom je upozorio na neistraženost crnogorske tradicijske kulture, a koja će biti ishodištem njezinim budućim proučavateljima.

Marko Dragić

Milan Dvornić, *Narodni običaji Srba u Baranji*, Veće srpske nacionalne manjine Grada Belog Manastira, Beli Manastir 2019., 350 str.

Monografija *Narodni običaji Srba u Baranji* Milana Dvornića predstavlja rezultat dvadesetogodišnjeg autorovog rada na sakupljanju i beleženju terenske građe na pomenutom području, a pre svega u naseljima Beli Manastir, Bolman, Branjina, Jagodnjak, Popovac, Kneževi Vinogradi i Darda.

Prvi deo monografije otpočinje uvodnim izlaganjem u kom autor ističe da su narodni običaji Srba u Baranji do sredine 20. veka bili dosta dobro očuvani, čemu je doprinela i multikonfesionalna i multietnička sredina, u kojoj je svaka etnička zajednica težila da očuva svoj identitet. S druge strane, narodni običaji su pretrpeli i određene promene, a nemali broj se i izgubio, shodno novim istorijskim i socijalnim prilikama. U drugom poglavlju ("Srbi u Baranji") dati su osnovni podaci o Baranji – njen geografski položaj i prostiranje, kao i najznačajnije istorijske prilike i događaji na tom području, počev od naseljavanja slovenskih naroda, preko ugarskog, turskog i austrijskog doba, sve do dvadesetog veka. Treće poglavlje – "Ostale etničke zajednice u južnoj Baranji" – ilustruje multikulturalnost južne Baranje i podeljeno je na više potpoglavlja posvećenih pripadnicima različitih naroda, odnosno etničkih zajednica (Hrvatima, Mađarima, Nemcima, Romima i Jevrejima), koji su naseljavali tu oblast od davnina. U narednom poglavlju date su osnovne informacije o tradicionalnoj privredi baranjskih Srba, pri čemu se posebna pažnja poklanja zemljoradnji, stočarstvu, voćarstvu i uzgajanju vinove loze, pčelarstvu, ali i različitim zanatima i domaćoj radinosti (izradi tkanina od kudelje i vune). Pažnju privlači napomena da su se etnici, između ostalog, razlikovali i prema upotrebi posuđa – Srbi i Hrvati (Šokci) su koristili tanjire i zdele bele boje sa cvetnim motivima, Mađari kalvini su koristili tamnocrveno i smeđe posuđe, dok su Nemci koristili zeleno posuđe. U petom poglavlju – "Nošnja baranjskih Srba" – pruža se detaljan uvid u odevne predmete baranjskih Srba, od dečjeg uzrasta pa do zrelog doba, a posebno se opisuje svečana nošnja i njeni elementi. Autor napominje da je u narodnoj nošnji bilo i mađarskog i nemačkog uticaja, ali je već krajem 19. veka u odevanje počeo prodirati i gradski uticaj, tako da je sredinom 20. veka bila uobičajena mešavina narodne nošnje i građanskog odela. "Narodno graditeljstvo" je tema šestog poglavlja. Najstariji način građenja kuća predstavlja zemunice. Dvornić napominje da su sačuvana predanja o "kućama na balvanima", koje su umesto temelja imale hrastove grede, dok su im zidovi bili opleteni prućem i oblepljeni blatom. Vredan izvor podataka predstavlja opis strukture kuća i pomoćnih dvorišnih zgrada (pajte, čardaka, podruma, ledara), kao i autorovi crteži uz njih. Poglavlje "O folkloru baranjskih Srba" čine dva dela – jedan posvećen muzici i drugi posvećen narodnim plesovima. Ističe se da su do kraja 19. veka gajde bile jedini muzički instrument Srba i Hrvata, i na ovom prostoru su se održale do sredine 20. veka. Gajdaši su bili veoma cenjeni, kum nije mogao ići u svadbu bez svog gajdaša. Autor potom pažnju poklanja narodnim plesovima, posebno baranjskom kolu, navodeći i stihove pojedinih pesama koje su se u igri pevale. Na kraju ovog poglavlja navedena je korišćena literatura.

Drugi deo knjige naslovljen "Narodni običaji baranjskih Srba do sredine 20. veka" otvara autorova reč u kojoj, između ostalog, izlaže cilj svoga istraživanja. S obzirom na to da po

profesiji nije etnolog, Dvornić naglašava da mu je cilj beleženje narodnih običaja (bez dodatnih tumačenja) kako bi se sačuvali od zaborava i kako bi ubuduće služili naučnim radnicima. Prvo poglavlje ovog dela monografije je posvećeno običajima životnog ciklusa i obredima prelaza. Polazi se od opisa narodnih verovanja i običaja vezanih za period pre i posle rođenja deteta. Pažnju privlači podatak o značaju koji je u Kneževim Vinogradima i Belom Manastiru pripisivan "šatri", odnosno čaršavu iza kojeg je zaklonjena ležala porodilja s novorođenčecom. Naime, čaršav koji je korišćen kao zaklon ubuduće nije upotrebljavan, već je čuvan sve do ženine smrti. Tada je polagan na odar, ispod sanduka, gde je ostajao sve dok pokojnicu ne odnesu na groblje (str. 59). U nastavku monografije se opisuju narodna verovanja i obredne radnje koje su pratile babine, krštenje, ucrkovljenje, luženje slamarice, postupaču, ali i naredne faze detetovog razvoja (prvo šišanje, ispadanje prvog zuba i prvo čitanje "apostola"), pa sve do perioda odrastanja i rane socijalizacije. Potom, autor detaljno opisuje sve faze svadbenog obreda – od prosidbe i prstenovanja, preko priprema za svadbu, zatim pozivanja u svatove, večere uoči svadbe, okupljanja svatova, izvođenja devojke na ogled, pa do odlaska na venčanje i povratka u mladoženjin dom. Samoju svadbenoj večeri i veselju se posvećuje posebna pažnja, navode se tekstovi uobičajenih zdravica i pesama koje su pevane, opisuje se rezanje kumovog kolača i prikazivanje darova. U narednom odeljku prikazuju se pogrebni običaji, pri čemu se uočavaju i navode razlike između nekadašnje i savremene prakse. Na primer, autor napominje da ranije nije postojao običaj izjavljivanja saučešća niti su se na groblje nosili venci i cveće. Uz opis pripremanja za smrt ili opremanja pokojnika odslikava se i narodni odnos prema smrti i "onom" svetu. Navode se i narodna verovanja o pojavama koje predkazuju smrt, kao i o mogućem povratku pokojnika ako nije pravilno čuvan u toku noći. Pažnju privlači narodno verovanje da nečiste duše ostaju na ovom svetu i lutaju po granju: "Nije lako doć pred Božji sud. Duša ide po uskom putu, po uskoj dasci, jedva može proć, pa kroz granje, pa onda opet po uskoj dasci. Preznoji se dok tamo ne stigne. Duše, koje nebo ne primi, lutaju po granju" (str. 134). Odeljak "Običaji uz neke poslove" posvećen je narodnim običajima i narodnim verovanjima vezanim za oranje, setvu, žetvu, gruševinu, gradnju kuće, svinjokolj i prelo. Ističu se narodna verovanja o vremenu u godini i danima kada je pogodno vršiti pomenute poslove, zatim se opisuju određene obredne radnje koje ih prate i cilj njihovog izvođenja.

Drugo poglavlje drugog dela knjige – "Godišnji običaji" – ujedno je i najobimnije, a posvećeno je običajima kalendarskog ciklusa. U uvodnom poglavlju dati su osnovni podaci o religiji Srba u Baranji, počev od 16. veka. Zatim, autor detaljno opisuje način proslavljanja najznačajnijih hrišćanskih praznika, polazeći od božićnog posta. Posebna pažnja se poklanja obrednim radnjama na Badnji dan i Božić, opisuju se obredni hlebovi i kolači koji se tom prilikom prave i uz čiji opis su dati i autorovi crteži, zatim unošenje slame i badnjaka u kuću itd. Opisu vertepa je pridodat i tekst vertepske igre. U opisu proslavljanja Božića pažnju privlači prinošenje krvne žrtve, pod imenom "krvavljenje Božića". Domaćica bi zaklala petla u sobi i njegovom krvlju poprskala slamu, koju bi najčešće sklonila iza vrata da se po njoj ne gazi, zbog toga što "to podsjeća na Hristovu krv". U Belom Manastiru, Popovcu i Branjini se govorilo "Božić se okrvavi" da "gazdar'ca bude živa i zdrava", a u Bolmanu se to činilo kako bi ukućani bili zaštićeni od svake nesreće – "da se sve svrši na pijetlovoj krvi" (str. 184). U nastavku se detaljno izlažu narodni običaji i narodna verovanja vezana za Krstovdan, Bogojavljenje, Jovanjdan, Sretenje, Uskrs, Đurđevdan, Ivanjdan itd. Uz pojedine praznike data je i narodna etimologija njihovog naziva. Na primer, govorilo se da naziv Tucindan (5. januar) potiče od običaja da žene na ovaj dan u stupi tucaju sušene semenke bundeve, od kojih će potom napraviti nadev za pitu (str. 160). Takođe, autor navodi značajne podatke o zadušnicama, pokladama, dodolama ("dojodolama"), krsnoj slavi ("sveto"), crkvenoj slavi, zavetnim danima. Na kraju ovog poglavlja se navode narodna verovanja i obredne radnje vezane za Mladu nedelju (nedelju u vreme mladog meseca).

U trećem delu knjige – “O narodnim običajima baranjskih Srba danas” – autor ističe da je većina ranije opisanih običaja izgubljena, a kao glavne uzroke navodi društvene prilike (pojava nove ideologije) i raseljavanje srpskog stanovništva s područja Baranje u drugoj polovini 20. veka. Kako je i očekivano, on ističe da su se u najvećoj meri održali pogrebni običaji, dok se u slučaju svih ostalih mogu uočiti modifikacije, osiromašenje i gubljenje.

Značajan prilog monografiji Milana Dvornića čine reprodukcije njegovih slika, ulja na platnu, koje na izvanredan način prikazuju ranije datu etnografsku građu – narodnu nošnju, određene obredne radnje, predmete koji pripadaju materijalnoj kulturi itd. Pored dokumentarne, slike se odlikuju i umetničkom vrednošću. Uz to, dat je prilog o ličnim imenima Srba u Baranji, iza kojeg sledi skoro četrdeset zabeleženih priča, crtica iz života, narodnih predanja i verovanja. Autor poklanja pažnju i njihovom jeziku, pa naglašava da se u inače ijekavskom govoru baranjskih Srba mogu uočiti i ekavizmi, usvojeni pod uticajem crkve i škole.

U dodatku – “Izvori za poglavlje o narodnim običajima” – autor izražava zahvalnost svojim kazivačima i navodi detaljne podatke o svakom od njih. Kao značajan izvor navodi i stare fotografije. Zbirku fotografija u knjizi dopunjuju i autorovi crteži nastali na osnovu onih fotografija koje su bile oštećene i lošeg kvaliteta. Knjiga sadrži gotovo 160 fotografija i pomenutih crteža.

Još jedan značajan prilog na kraju monografije predstavlja rečnik manje poznatih reči. Posebnost ovog rečnika je što se uz mnoge odrednice mogu videti i autorovi crteži koji ih predstavljaju, tako da se čitalac odmah može upoznati sa izgledom nekih predmeta koji više nisu u upotrebi.

Na samom kraju knjige, pre sažetka, navedene su recenzije Bogdana Šekarića i Dušanke Marković iz Novog Sada.

S obzirom na to da o etnografskoj slici Baranje ne postoji nijedna monografija u dosadašnjoj srpskoj naučnoj literaturi, kao i da je etnički sastav Baranje u poslednjim decenijama izmenjen, knjiga Milana Dvornića predstavlja jedinstveno delo koje pruža celovit uvid u narodnu kulturu jedne zajednice na pomenutom području do sredine 20. veka. Iako, kako sam naglašava, on nije etnolog, njegovo delo to ni po čemu ne pokazuje. Suprotno tome – uočava se predani rad i odgovorni odnos prema sakupljenoj građi i njenom prezentovanju. Govoreći o narodnoj kulturi Srba, autor ni na koji način ne umanjuje kulturni i jezički identitet drugih etničkih zajednica na tom prostoru.

Dragana Đurić

Kretanja. Časopis za plesnu umjetnost, Movements. Dance Magazine br. 30, Zlatne šezdesete ili kako se stvarala suvremena plesna scena u Hrvatskoj, The Golden Sixties or How Contemporary Dance Scene in Croatia Was Created, Maja Đurinović, ur. Hrvatski centar ITI, Zagreb 2018., 87 str.

Iz uvodnog teksta Maje Đurinović upoznajemo tematske okvire ovoga broja te događanja koja su prethodila i bila poticajem objavljivanju tekstova ovoga i idućeg broja *Kretanja*. Muzej za umjetnost i obrt pokrenuo je Istraživački kulturološki projekt radnoga naziva “Zlatne šezdesete”. Idejni je koncept osmislio Zvonko Maković, a projekt je rezultirao velikom izložbom “Šezdesete u Hrvatskoj – Mit i stvarnost” koja se, uz niz popratnih događaja u drugim srodnim institucijama, održavala od 26. travnja do 30. rujna 2018. u Muzeju za umjetnost i obrt. Izložba je zahvatila brojne aspekte izrazito zanimljivog i turbulentnog razdoblja te bila i povodom otvaranju niza tema vezanih uz ples i plesno djelovanje. Objavljivanju tekstova u *Kretanjima* prethodio je skup *Zlatne šezdesete ili kako se stvarala suvremena plesna scena u Hrvatskoj* u organizaciji Hrvatskog centra ITI. Plesne teme navedenog razdoblja detaljnije su zahvaćene u ovom i sljedećem broju *Kretanja*. Ovaj je broj posvećen suvremenoj plesnoj sceni, a idući, 31., prikazivanju oblikovanja moderne baletne scene. Šezdesetih su godina dvadesetoga stoljeća u Zagrebu djelovale tri plesne skupine suvremenog plesa. Jedna je dolazila iz Škole za ritmiku i ples koju je 1954. godine otvorila Ana Maletić. Godine 1962. osnivaju se i prve dvije samostalne profesionalne skupine suvremenog plesa. Komorni ansambl slobodnog plesa (KASP) vodila je Milana Broš, kojoj je već posvećen cijeli broj *Kretanja* 19/20 2013. godine. Drugi ansambl pokreće Vera Maletić, kći Ane Maletić.

Ivica Boban tekst “Moje putovanje kroz zlatne šezdesete” započinje odlomcima vlastite diplomske radnje iz 1961. godine u Školi za ritmiku i ples kojima najavljuje vlastite želje o budućoj ulozi umjetnosti pokreta i suvremenog plesa u kazališnoj predstavi. Već tada jasno piše o vlastitoj viziji budućeg kazališta, o kazalištu kao totalnom teatru kakvo bi željela ostvariti i kakvo svojim daljnjim (koreografskim i znanstvenim) djelovanjem ostvaruje. Osmislila je nove metode pedagoško-umjetničkog rada i razvijala studijske programe za školovanje glumaca koji su u mogućnosti, osim govorom, izražavati se tijelom, pokretom i plesom. Spominje presudne uloge osoba koje su utjecale na njezin životni i profesionalni put. Među njima istaknutu ulogu imaju Ana Maletić, Branko Gavella i dr. koji su svojim inovativnim pedagoškim sustavima i utiranju puta školama umjetničkog obrazovanja ostvarili presudne utjecaje, osim na autoricu, i na “razvoj glumačke i plesne umjetnosti i kazališne kulture na našim prostorima” (str. 10).

Tihana Škrinjarčić tekstem “Pioniri suvremenog plesa iza ‘željezne zavjese’” donosi podatke autobiografske prirode kojima zahvaća i niz zanimljivih povijesnih podataka. Poimence se prisjeća učenica Škole za ritmiku i ples, pa se tako iz generacije koja je svoje plesno školovanje završila 1959/1960. pojavljuju čak dvije autorice priloga za ovaj broj *Kretanja* – osim Tihane Škrinjarčić i Zorica Vitez. Nabraja nastavne predmete koji su se u ono vrijeme podučavali u Školi za ritmiku i ples, spominje pojedine profesore/ice i opisuje svoj odnos s njima. Saznajemo

da je nekada postojala dvorana u Kamenitim vratima u kojoj se održavala nastava. Autorica izdvaja i pojedine reakcije u obliku javnih pisanih kritika na rad tadašnjeg ansambla. Piše o gostovanju Rosalie Chladek, plesačice modernog plesa i predstavnice takozvanog izražajnog plesa *Ausdruckstanz* koja je razvila i svoju vlastitu plesnu tehniku, ali i o gostovanjima drugih velikih imena suvremenog plesa poput Marthe Graham, Alwina Ailey, Alwina Nikolaisa, Joséa Limóna, Glena Tetleya, Mercea Cunninghama.

Ivančica Janković, autorica teksta "Počeci Zagrebačkog plesnog ansambla u fragmentima sjećanja", rekonstruira vlastita sjećanja koristeći arhivu Lele Gluhak Bunete o počecima djelovanja Zagrebačkog plesnog ansambla, osnovanog 1970. godine, u kojemu je i sama djelovala. Saznajemo kojim se kadrom popunjavao sastav ansambla, na kojim je lokalitetima djelovao, o problemima vezanima za nepostojanje stalnog radnog prostora te izostanku financijske podrške koja bi ansamblu omogućila nesmetano djelovanje. Iz vlastite perspektive, autorica opisuje pristup plesu Lele Gluhak Bunete, njezinu potragu za poticajima iz područja likovnosti, glazbe, pisane riječi i folklorne baštine koje je koristila u razvoju specifičnog pristupa pokretu i plesu te stvaranju novog i drugačijeg plesnog izričaja.

Vješto pripremljenim pitanjima Tuga Tarle nas u tekstu "Hrvatsko plesno proljeće. Razgovor s Ivanom (Ivicom) Ivankom" kronološki vodi kroz profesionalnu plesačku karijeru Ivana Ivanka, jednoga od protagonista hrvatske plesne scene 60-ih godina. Ivan Ivanko je bio član Pionirskog kazališta (PIK-a), Eksperimentalne grupe slobodnog plesa, odnosno prve generacije Komornog ansambla slobodnog plesa (KASP) i kasnije Baleta HNK u Zagrebu. Saznajemo o počecima Ivankove plesačke karijere, o uključivanju u Pionirsko kazalište, o njegovu školovanju, kasnijim suradnjama, o projektima u kojima je sudjelovao. Ivanko donosi iskustva o radu ansambla Eksperimentalne grupe slobodnog plesa Milane Broš, svjedoči o načinima njezina rada te vlastitom sudjelovanju u stvaranju hrvatske plesne moderne sve do kasnijeg udaljavanja i sve uspješnijem angažmanu u HNK-u od sredine 60-ih te djelovanju u njemačkim teatrima, na filmu i televiziji, gdje nastavlja svoju karijeru kao baletni plesač, asistent koreografije, koreograf i redatelj u različitim emisijama. Različite plesne izričaje, odnose spram tijela, stila i plesnih rječnika ostvarivao je djelovanjem u predstavama u rasponu od klasike do modernog i slobodnog plesa.

Zorica Vitez je tekstem "Ana Maletić u susretima s folklorom" nastojala detektirati širi kontekst nastanka *Šiptarske suite* koju je Ana Maletić postavila za Lado. *Suita* je na gostovanjima u inozemstvu dobro prihvaćena, ali su reakcije u domaćoj javnosti bile podvojene. Analizirala je uvjete, kontekst i moguće razloge njezine pozitivne i negativne recepcije. Neke od zamjerki odnosile su se na pitanje njezina žanra te njezine (ne)primjerenosti profilu i repertoaru Lada. Sagledala je nastanak *Šiptarske suite* ne samo kao interpretacije folklorne baštine jednog naroda nego i njezino oblikovanje po principima teorije suvremenog plesa, odnosno Labanove koreutike i eukinetike. Ukazala je i na povezivost koreografija Ane Maletić s folklorenim sadržajima i nacionalnim baletom.

U fokusu teksta "Koreografije Vere Maletić za kameru i plesače" Jelene Mihelčić dvije su televizijske koreografije i jedan plesni film koje je Vera Maletić u razdoblju između 1964. i 1968. godine snimila u Zagrebu sa Studijem za suvremeni ples. Sva tri analizirana djela – *Radijant*, *Formacija* te *Koreografija za kameru i plesače* – autorica je koreografski analizirala dopunjujući tu analizu zanimljivim faktografskim podacima. Saznajemo iz teksta o prvim počecima televizijskog emitiranja plesnih uradaka i emisija posvećenih plesu u svijetu i kod nas te oblicima suradnje i aktivnosti u koje je bila uključena Vera Maletić kako bi došlo do realizacije navedenih plesnih ostvarenja. Plesni je film Vera Maletić 1982. godine uvela u nastavni program kao predmet *Issues in videodance* pri Odsjeku plesa Sveučilišta Ohio u Sjedinjenim Američkim

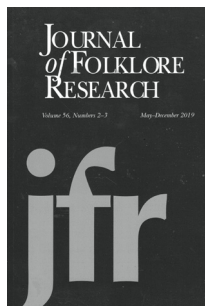
Državama, gdje je radila kao profesorica od 1977. do 2000. godine i gdje je kasnije stekla status *professora emeritusa*. Autorica napominje da danas i naši studenti na drugoj godini Studija plesa pri Akademiji dramskih umjetnosti imaju specijaliziran kolegij posvećen radu plesnih umjetnika s kamerom.

Ljiljana Mikulčić u tekstu "Anna Halprin u Zagrebu" analizira predstavu *Five Legged Stool* s kojom je grupa Anne Halprin *San Francisco Dancers' Workshop* 1963. godine gostovala u Zagrebu na Muzičkom biennalu. Osim što je zapanjila publiku, ta je izvedba ostavila traga u utjecaju na hrvatsku eksperimentalnu scenu. Pojedine je informacije autorica dobila od same Anne Halprin, a osim ostalog dostupnog materijala, koristila je u analizi izjave onodobnih uglednika iz svijeta umjetnosti koje svjedoče o zaprepaštenim reakcijama publike. Osim analize predstave i utjecaja koji je ostavila na umjetničkoj sceni, autorica donosi i pojedine detalje iz privatne i profesionalne biografije Anne Halprin pa saznajemo, između ostalog, o njezinu porijeklu, školovanju, njezinu suprugu, lokacijama njezina djelovanja kao i o njezinoj izrazitoj socijalnoj osviještenosti koja je vjerojatno u velikoj mjeri utjecala i na njezino doživljavanje tijela i plesa.

Željka Turčinović u tekstu "Suvremeni ples na Dubrovačkim ljetnim igrama šezdesetih" uvodno donosi širi kontekst razvoja suvremenog plesa, od spomena prvih naraštaja (američkih) koreografa i plesača do kontekstualiziranja tema, poetika i ishodišta suvremenog plesa kako bi pojasnila u kojem trenutku u Dubrovnik, na Dubrovačke ljetne igre stižu, prvo američki, a potom i europski ansambli suvremenoga plesa. Na Dubrovačkim ljetnim igrama pojavljuje se i balet; prvo u izvedbama djela klasične baletne literature u produkcijama nacionalnih jugoslavenskih kazališta, a potom i u izvedbama stranih gostovanja kada se balet predstavlja i modernijim plesnim formama. Navodeći skupine i pojedince, ponajprije koreografe i plesače koji gostuju na Dubrovačkim ljetnim igrama, čitatelje upoznaje s njihovim zanimljivim opusima, glazbom na koju su stvarali i plesali te analizira njihove plesne rukopise. Saznajemo također o umnožavanju pozornica Dubrovačkih ljetnih igara, posebno onih ambijentalnih.

Svaki je tekst objavljen na hrvatskom i na engleskom jeziku. Dvojezična struktura ovoga broja kao i zanimljive fotografije kojima su tekstovi obogaćeni svakako pridonose dopiranju do šire zainteresirane publike. Tekstovi su vrijedan doprinos povijesnom, etnografskom i etnoko-reološkom rekonstruiranju (Vitez, Mihelčić, Mikulčić, Turčinović) kulturnog i umjetničkog života suvremene plesne scene, a s obzirom na to da u ovome broju u prva četiri teksta dominira vrsta autoetnografije (Boban, Škrinjarić, Janković, Tarle u razgovoru s Ivanom Ivankom), mogu se smatrati i posebnim doprinosom znanstvenim disciplinama u kojima se uvažava i u analizama koristi sjećanje i interpretacija pojedinaca i skupina.

Ivana Katarinčić

Journal of Folklore Research. An International Journal of Folklore and Ethnomusicology. Posebno izdanje, tematski broj: An (Unlikely) Intersection of Folklore and Science, The Aesop's Fable Paradigm 56/2-3, svibanj – prosinac 2019., Indiana University Press, 291 str.

Daniel J. Povinelli i K. Brandon Barker u uvodu ovoga tematskog broja časopisa *Journal of Folklore Research* koji istražuje intersekciju folkloru i znanosti pod naslovom "Perpleksije vode" na primjeru Ezopove basne ističu da složeni izazov pristupa paradigmi Ezopove basne o vrani i vrču koja je obilježena vodom, a koji se na različite načine provlači i obrađuje kroz cijeli broj časopisa, započinje upravo promišljanjem vode i (ne)ljudske refleksije kroz nju. Naslov je inspiriran devetim poglavljem "Continued Perplexities" djela *Life on the Mississippi* Marka Twaina, koji kroz život na obali Mississippija promišlja njezinu neuhvatljivost i mnoga antropomorfna lica koja se u njoj reflektiraju. Twainova spoznaja kompleksnosti rijeke i priča koje ona svakodnevno u novom ruhu donosi označava čovjekovu potrebu da pridaje metaforički i antropomorfni karakter reljefu koji ga okružuje, u ovom slučaju vodi, ali i da reflektira život i sebe samog kroz njenu pojavnost. Posjeduju li i životinje slično poznavanje i razumijevanje vanjskih pojava kroz koje se mogu reflektirati te koje proizvode izvjestan "eureka" moment u životinjskom umu? Mnogobrojni autori na križištu između folkloru i pozitivističke znanosti na različite će načine pokušati odgovoriti na ovo pitanje upravo kroz tzv. paradigmu Ezopove basne. Autori pokazuju mnogostrukost i teškoće pri dekontekstualizaciji ove basne te reduktivni učinak na spoznaju životinja (njihove psihofizičke percepcije okoline) koju uzrokuje čovjekova analiza, odnosno (ne) svjestan antropomorfizam u znanosti, ali i u svakom obraćanju o neljudskom. Autori upozoravaju kako je poznato da basne kroz životinjske figure govore povratno o ljudima postavljajući određena moralna načela i pouke, no pokazuju li i rezultati istraživanja animalne kognicije isti trend projiciranja ljudskog u životinjskom?

K. Brandon Barker u članku "Životinjsko pitanje u funkciji folkloru u znanosti" životinjsko pitanje razmatra unutar koncepta tzv. znanstvenog folkloru. Autor pojašnjava kako rast interesa za paradigmu Ezopove basne simultano dovodi do rasta mnogobrojnih poteškoća vezanih uz istraživanje kognicije u životinja upravo zbog tereta s kojim opterećujemo životinju kao subjekt u znanosti (očekivanja, pretpostavke, pojednostavljenje i nedovoljno razumijevanje problema, banalizacija, antropocentrizam/morfizam i sl.), a koji uključuje njenu simboličku viziju i unaprijed zadanu figuru u ljudskoj kulturi. Diskurs na oba pola, koji se dotiče i znanstvenika i folklorista, tvrdi autor, obilježen je tzv. folk idejama (Alan Dundes 1971), odnosno predodžbama uvjetovanim sociokulturnim okvirom. Stoga će povratno i sâm eksperiment, odnosno Ezopova paradigma, oslikavati upravo društveno-kulturnu dimenziju ptice koja je reprezent određene moralne poruke, umjesto pomalo naivnog pokušaja da vjerno i objektivno oslikava djelovanje vrana u stvarnom svijetu.

William Hansen u članku "Rana tradicija *Vrane i vrča*" pristupa Ezopovoj basni iz vremenske perspektive u kojoj otkriva povijest njezina nastajanja, različite forme i značenja kroz koje se koristila, te prati promjene načina i stila izlaganja s obzirom na društveni kontekst u kojem se

ostvaruje. Priču prati od najranijih početaka, odnosno od 1. st. pr. n. e. kad se priča javlja u formi epigrama koji je napisao grčki pisac Bionor. Od svog nastanka narativ priče bio je modeliran tek kao opis događaja, priča ili etološko opažanje, a te tek kasnije, u 3. st. u djelu *Hermeneumata* nepoznata autora priča obuhvaća moralnu pouku te se metaforički prenosi na ljudske situacije. Čar basne, u odnosu na prethodne stilove, je da "aktivira" narativ u kojem čitatelja ostavlja s lekcijom, a pouka priče, bilo vrane ili neke druge životinje, ostaje varijabilna i proizvoljna u interpretaciji.

Laura Hennefeld, Hyesung G. Hwang i Daniel J. Povinelli u članku "*Going meta: prepričavanje znanstvenog prepričavanja Ezopove Vrane i vrča*" postavljaju pitanje o tome mogu li zaista vrane razumjeti kompleksne kauzalne zadatke, poput ideje o kretanju i volumenu vode, te manipulirati zakonima fizike u svoju korist. Autori istražuju legitimnost paradigme Ezopove basne te predlažu alternativu u interpretaciji rezultata eksperimenta u formi pokušaj-pogreška učenja kako bi osporili mnogobrojne, znanstveno sumnjive teorije o bihevioralno-kognitivnoj prirodi vrana (i drugih životinja). Problematika ovog tipa eksperimenata izvire iz nedostatnih etoloških spoznaja o psihološkim i subjektivnim procesima, koje su, riječima autora, "nejasne i varljive za interpretaciju", a koje životinje doživljaju tijekom interakcije s okolinom, npr. poput korištenja alata. Dok mnogi autori zapostavljaju to pitanje, Povinelli i Hyesung promišljaju što zapravo znači kompleksnost kognicije neke vrste, može li se ona uopće uspoređivati s ljudskom i na koji se način rezultati znanstvenog istraživanja sve češće manipuliraju u medijski impozantne naslove. Autori u nastavku kritikom obuhvaćaju i cjelokupnu akademiju i "preživljavanje" u tom svijetu koje se nerijetko vrši na štetu preciznosti, validnosti i dosljednosti znanstvenih činjenica i produkcije novih teorija. Popularnost Ezopove basne (ali i drugih sličnih pokušaja u studijima animalne kognicije) u znanosti rezultat je "uredne priče s privlačnom interpretacijom", odnosno potrebe da se napiše (i još bitnije proda) dobra priča, u čijoj pozadini stoje nedosljednost, selektivni podaci istraživanja i zgodan, no nažalost bitno izmanipuliran narativ. Autori time ne poriču izvanrednu inteligenciju životinja, već kritiziraju odveć pojednostavljen i antropomorfan pristup u znanosti te se pitaju: "Koliko bačenih kamena je potrebno da se postane čovjek?"

K. Brandon Barker i Daniel J. Povinelli svoj članak "*Antropomorfomania i uspon životinjskog uma: razgovor*" strukturiraju kao neformalan razgovor komparativnog psihologa i folklorista o načinu zahvaćanja životinje unutar polja prirodnih i društvenih znanosti. Pitanja poput *Imaju li životinje svog boga? Pokapaju li mrtve? Plešu li?* pokazatelj su gotovo opsesivne želje traganja za ljudskim u životinjskom. Autori se pitaju zbog čega tragamo za ljudskim svojstvima u životinji ili zbog čega životinju očovječujemo. Što određene sličnosti ili razlike između dva svijeta, onog "divljeg" i "civiliziranog", govore o životinjama i, povratno, o nama? Povelli argumentira kako se može vrlo lako uvjeriti u dokaze za ljudsko ponašanje u životinjama, no teškoća animalnih studija upravo jest u nastojanju da se othrvamo takvim predodžbama i ustrajanosti u izazovu pronalaženja i kritičke analize određenih sličnosti i razlika (jednako "lakim" se čine etno/antropocentrizam ili evolucionizam). Gdje se, dakle, može detektirati razlika između dvije vrste? Autori razlikuju *što-sustav*, kao prikaz i taktilni, olfaktivni, auditivni, vizualni (eholokacijski...) sken šire okoline koji uređuje naše ponašanje i djelovanje, koji je zajednički ljudima i životinjama, te pored toga – svojstven isključivo ljudima – *zašto-sustav* i *zato-sustav* kao svojevrсна narativna uzročno-posljedična nadgradnja baze.

Gregory Schremp u članku "*Figura basne u znanosti*" proučava na koji način znanstvenici, posebno u domeni popularne znanosti, koriste folklorne forme kako bi znanost učinili privlačnijom i zanimljivijom čitateljima. Istražuje motive i strategije koje se koriste pri narativnoj strukturi novela i sličnih žanrova te otkriva problematiku aplikacije takvih ideja u polju znanosti. Ovu ideju razrađuje na temelju analize sedam primjera basnolikih scenarija od postsokratovskih filozofa pa sve do suvremene popularne znanosti.

Suprotno stajalištu kako je čovjek napravljen po uzoru na Božju sliku, autor ironično tvrdi da je stanje zapravo obrnuto: čovjek projicira Boga kroz svoju sliku, čime izaziva nemogućnost bijega i zahvaćanje nečega izvan vlastitog *ja* s čime se borila čitava povijest filozofije, a taj je problem, očigledno, prisutan i u današnjim istraživanjima. Životinja, tvrdi autor, čak i da posjeduje znanje ljudskog jezika, ne bi razumjela čovjeka jer nju sačinjava konceptualno drugačija egzistencija, te zbog toga antropocentrizam naziva “epistemološkim defektom”.

K. Brandon Barker i Daniel J. Povinelli u “Zaključku: stare ideje i znanost životinjskog folkloru” nakon izloženih raznovrsnih pristupa zamršenom problemu paradigme Ezopove basne, iznose ozbiljnu i trezvenu kritiku novoga vala i trendova životinjskog pitanja u znanosti, koji, čini se, nemaju uvijek veze sa samim životinjama. Barker i Povinelli naglašavaju skepsu i nepovjerenje prema trenutnoj tendenciji u znanstvenim studijima animalne kognicije koja, iako suptilno, ipak sugerira ponovno vraćanje ne-ljudskih bića u komforne antropocentričke okvire.

Ipak mnogobrojne interpretacije, prerade i kritike Ezopove basne o vrani i vrču, prezentirane u ovom zborniku, demonstriraju kompleksnost i zamršenost rada u polju animalne kognicije te nezahvalnu poziciju znanstvenika da izađe na kraj s vlastitom dilemom subjektivnosti u proučavanju radikalnog drugog – životinje. Postavlja se pitanje što zaista želimo od životinja. Vraćajući se na Twaina (i njegovu “Basnu” u kojoj se prelama pitanje ljudskog zrcaljenja), s kojim i počinje ovaj zbornik, autori ističu temeljni problem zbornika; teškoća objektivne i čiste percepcije drugog pod teretom ne samo kulture već i prirodne ljudske sklonosti da projicira i reflektira vlastitu sliku, budući da je to jedini referentni okvir unutar kojeg razumije svijet.

Tu, čini se, dolazimo do poznate krajnje točke, koja podsjeća na poznatu lulu Renée Magrittea, a koja ponovno glasi *this is not an animal*, u trenutku kada smo suočeni sa životinjom izrezbarenom iz našeg kulturno-metaforičkog kolaža, koja je ništa više od manifestacije naše imaginacije te čija paslika u neopreznom pokušaju može biti zamijenjena za stvarnu životinju. Autori zaključuju kako će se ovaj krug zasigurno nastaviti budući da izložene sumnje predstavljaju univerzalan problem, a ono što nas tjera na daljnje propitivanje životinjskog pitanja jest to da su životinje zaista krajnje *podmukle* za misliti.

Daniel J. Povinelli i K. Brandon Barker s posebnom asistencijom Marise Wieneke i Kristine Downs u “Dodatku: preliminarne napomene doktora Fomomindoa o budućem indeksu antropomorfnog ponašanja životinja” napominju važnost i značaj doprinosa detaljnog i opsežnog (i pomalo neobičnog) kataloškog rada u polju animalne kognicije koji se odnosi na antropomorfnu ponašanja životinja i njihove veze s komparativnom psihologijom Doktora Fomominda (tzv. katalog FOMANCOG). Taj projekt, tvrde autori, može uvelike poslužiti istraživanju različitih aspekata u polju animalne kognicije, te kao takav poslužiti i za razumijevanje priča, aforizama, mitova, predaja i legendi koji zarobljavaju projekt životinjske (i ljudsko-životinjske) kognicije.

Iscrpan rad katalogizacije životinjskog ponašanja, objašnjava Doktor, služi konfrontiranju vlastitih predodžaba i ograničene pozicije istraživača, te otvara mogućnost za dokumentaciju i detekciju vlastitih pogrešaka na putu do razumijevanja životinjske kognicije. Uz pomoć projekta FOMANCOG kao fokalne točke folklorističkog istraživanja, Doktor odgovara na konačno pitanje *Što ljudi zapravo žele od životinja?* Hipoteza je jednostavna: da budu toliko ljudski koliko bismo mi željeli. I sam nekoliko puta zaveden istim, klasičnim setom problema u radu životinjske kognicije, autor napominje kako je jedini način za približavanje drugom odmak od sebe, odnosno uporan, konstantan i neprestan rad na osvještavanju ograničenja vlastite pozicije.

Mia Felić

Konferencija “Beastly Modernisms”,
 Glasgow, 11. – 13. rujna 2019.,
 Sveučilište u Glasgou uz podršku
 Britanskog društva za književnost i
 znanost i Veganskog društva

Konferencija “Beastly Modernisms” (<https://beastlymodernisms.wixsite.com/home/call-for-papers>), koja se održala pri Sveučilištu u Glasgou uz podršku Britanskog društva za književnost i znanost i Veganskog društva, bila je posvećena tzv. zaokretu prema životinjama (engl. *animal turn*) u periodu modernizma. Uz izlaganja tradicionalnog formata, konferencija se sastojala i od kreativnih priloga (fotografija, film), a uključivala je i neformalni posjet Institutu “Hunterian” pri Kelvin Hallu, kao i večer čitanja poezije na temu životinja. Prva od dvoje pozvanih govornika, Kari Weil (Sveučilište Wesleyan), govorila je o etici umjetnosti opisujući rad suvremene belgijske umjetnice Berlinde de Bruyckere, koja svojim umjetničkim djelima ukazuje na ljudsku eksploataciju konja. Drugi ključni govornik konferencije, Derek Ryan (Sveučilište u Kentu), govorio je o kritici antropocentrizma kod članova tzv. Društva Bloomsbury, aktivnog u Londonu početkom 20. stoljeća. Na razmeđu etike, estetike i politike bili su i ostali prilogi konferenciji, naginjući kulturnoanimalističkom pristupu s jedne ili kritičkoj animalistici s druge strane.

Dio izlaganja bavio se novim čitanjima modernističkih djela koja na ovaj ili onaj način stavljaju životinje u prvi plan. Tako je Julia Ditter (Sveučilište u Freiburgu) govorila o opusu kritički zanemarenog pisca Sakija, napominjući da autor svojim kratkim pričama kritizira ljudski supremacizam te propitkuje komodifikaciju i objektivizaciju životinja. Dalje, Julie Bates (Trinity College Dublin) u svojem je izlaganju govorila o novim pristupima Samuelu Beckettu u odnosu na ptice, čija se prisutnost u djelima tog kanonskog pisca može čitati ekofeministički, kao kritika podčinjavanja životinja i žena kao “drugih”. Caroline Hovanec (Sveučilište u Tampi) iščitavala je djela modernizma stavljajući u fokus status golubova u odnosu na ideal modernog grada i diskurs o “štetočinama”. Autorica je ponudila i ekocentrično tumačenje modernističke poezije prema kojemu golubovi, zahvaljujući svojoj prilagodljivosti, otpornosti i vezanosti uz dom, mogu poslužiti kao model za nove oblike zajedništva između ljudi i ne-ljudi u antropocenu.

Među sudionicima isticao se i znatan broj onih koji su se bavili životinjama kao subjektima i agentima. Tako je Carrie Rohman (Lafayette College), pozivajući se na polazišta bioestetike i zoopoetike, u svojem izlaganju o romanima D. H. Lawrencea govorila u autorstvu i autonomiji životinja, dok se Lauren Cullen (Sveučilište Oxford) bavila konjima kao (traumatiziranim) subjektima u poznatom romanu *Black Beauty* Anne Sewell. Svojim kreativnim prilogom Cameo Marlatt (Sveučilište u Glasgou) pokušala je dati “zoopoetički” i performativni odgovor na romane *Flush* Virginije Woolf i *Petar Pan* J. M. Barrieja, tragajući u navedenim djelima za elementima otjelovljenog neljudskog/psećeg.

Niz izlaganja bavio se i instrumentalizacijom životinja u znanosti kroz vivisekciju i medicinske eksperimente, bilo u laboratorijima s kraja 19. stoljeća ili u totalitarnim režimima prve polovice

dvadesetog stoljeća. Tako je Meike Roscher (Sveučilište u Kasselu) govorila o antimoder-nističkom elementu unutar modernizma koji se, kataliziran eugeničkim idejama, odražavao u pokušaju stvaranja “čiste” rase konja u Hitlerovu Trećem Reichu. Asiya Bulatova (Sveučilište u Varšavi) u svojem je izlaganju govorila o eksperimentima na ljudima i ne-ljudskim životinjama u SSSR-u, legitimiranim idejama o stvaranju “novog sovjetskog čovjeka”. Interes za životinje prisutan je i u formalističkim teorijama Viktora Šklovskog, koji mogućnost za poboljšanje ljudske vrste vidi u “očuđenju”, promjeni ljudske percepcije svijeta uz pomoć specifičnosti životinjske subjektivnosti (Tolstojev konj). Pitanjima vivisekcije u modernističkoj prozi bavila se i Katherine Ebury (Sveučilište u Sheffieldu), govoreći o književnim odjecima takozvane afere “Smeđi pas”, potaknute protuzakonitom vivisekcijom terijera. Govornica ističe da je ta široko prisutna praksa ipak ostala isključena iz većine antologija posvećenih međuodnosu znanosti i književnosti radi nezadovoljavajućeg kontakta među disciplinama. Etički odnos prema životinjama problematizirala je i Charlotte O’Neill (Sveučilište u Sheffieldu) izlažući o vegetarijanstvu pjesnika i aktivista Edwarda Carpentera. Udaljivši se od pionira vegetarijanskog pokreta, Carpenter je skovao vlastitu politiku vegetarijanstva, koju je smatrao ključnom za postizanje takozvane “kozmičke svijesti”, utopijskog jedinstva u primitivizmu budućnosti.

Veliki dio izlaganja bio je posvećen zoometaforama i životinjama kao književnim simboli-ma. Primjerice, Rebecca Varley Winter (Sveučilište Cambridge) bavila se pčelinim letom kao simbolom slobode i subverzivne seksualnosti u pjesništvu Emily Dickinson, a Carol L. Yang (Sveučilište National Chengchi) antropomorfizmom u dramama T. S. Eliota. Dalje, mnoge prezentacije bile su posvećene životinjama u umjetnosti nadrealizma. Tako je primjerice Molly Gilroy (Sveučilište u Edinburghu) govorila o nadrealisticama kao što su Leonora Carrington i Remedios Varo i njihovoj “kozmičkoj mački”, koju su zamišljale kao alternativu mizoginim elementima unutar umjetničke tradicije nadrealizma. Kristoffer Noheden (Sveučilište u Stockholmu) u svojem se izlaganju bavio životinjama koje su fascinirale nadrealiste kao dio “noćne strane prirode”, poput bikova, sova i bogomoljki. Govornik napominje da ove životinje ne možemo izjednačiti s iracionalnim, već u njihovoj prisutnosti u nadrealizmu vidi nove među-vrsne odnose i holističko preklapanje ljudskog i životinjskog. Slično, Rachel Grew (Sveučilište Loughborough) govorila je o slikarici, ilustratorici i dizajnerici Leonor Fini kao i posthumanim i feminističkim oblicima nadilaženja ljudskog identiteta u motivima sfinge ili rogate žene koji se često pojavljuju u njezinoj umjetnosti.

Naposljedku, većina kreativnih izlaganja jednostavno je ukazivala na marginalizirani status životinja u našoj svakodnevici, u kojoj nam njihova patnja ostaje nevidljiva. Martin Plover tako se na primjeru fotografija bavio zoološkim vrtovima kao suvremenim zatvorima, a Katherine Eddy svojim radom “The Urban Wild Coyote Project” upozoravala na komodifikaciju i eksploataciju kojota u ljudskom svijetu. Kao dio već spomenutog “zaokreta prema životinjama”, i ova je konferencija jedan od recentnih pokušaja davanja odgovora na bitna etička i politička pitanja sadašnjice uz pomoć spajanja prirodnih znanosti i humanistike. U vrijeme zabrinjavajućih klimatskih promjena, rastućeg zagađenja, sve većeg broja izumrlih vrsta i pandemije ovakav spoj teorije i prakse i dijalog između disciplina čini se ključnim za pronalazak novih kreativnih rješenja i redefiniciranje mjesta životinja u ljudskom svijetu, kao potez koji je važan ne samo za očuvanje životinja već i ljudi.

Monika Bregović

**Dani kulturne animalistike:
“Životinja – drug ili drugi?”,
Split, 28. – 31. listopada 2019.**

Od 28. do 31. listopada 2019. godine održani su drugi splitski Dani kulturne animalistike, znanstveno-popularna manifestacija kojoj je cilj javnosti približiti teme iz kulturne i kritičke animalistike, općenito animalnih studija (engl. *animal studies*). Ta manifestacija, koja poseban poticaj nalazi u animalističkom istraživanju Nikole Viskovića, nastoji okupiti istraživače, umjetnike, aktiviste i druge dionike koji se bave pitanjima prava i položaja životinja, iz zemlje i iz inozemstva, kako bi se upoznali s kurentnim problemima, teorijama, argumentima i tezama. Organizatori manifestacije su Centar za integrativnu bioetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Hrvatsko bioetičko društvo, Institut za etnologiju i folkloristiku, Udruga “Mala filozofija” i Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku.

Ovogodišnji Dani kulturne animalistike podnaslovljeni su “Životinja – drug ili drugi?” i imali su za cilj, kao što je i naslovom naznačeno, istraživanje oblikovanja i funkcija narativa o životinjama. Naslanjajući se na koncept drugotnosti, otvoren je niz rasprava o uzrocima, načinima i posljedicama doživljavanja životinja.

Prvog dana manifestacije održan je simpozij “Životinja: drug ili drugi” u okviru kojega su izložena istraživanja o statusu, razumijevanju i obavezama prema životinjama. Ivan Kramarić (Split) izložio je rezultate istraživanja o kretanju prikaza kauri puža koji se, kao simbol ženstvenosti i plodnosti, prenosi od Maldiva preko Afrike i juga Apeninskog poluotoka do Cetinske krajine, u kojoj postaje ukrasom djevojačke nošnje. Ovim je izlaganjem autor ukazao na transkulturalnu povijest oblikovanja narativa o vizuri kauri puža.

Ivana Filip (Split) i Maja Pasarić (Zagreb) izložile su istraživanja o oblicima odnosa između čovjeka i životinja s kojima žive. Ivana Filip se bavila sagledavanjem aspekata odnosa ljudi i pasa, vjerojatno najčešćih tzv. *ljubimaca*. Pritom se bavila pitanjima mogućnosti prelaska “s onu stranu” tradicionalnog razumijevanja pasa i njihove društvene uloge, kao i pitanjima moguće upotrebe pseće dlake u proizvodnji zanatskih predmeta. Na taj je način, propitujući mogućnost transformacije odnosa prema psu u analogiji s drugim životinjama, ujedno kritički ukazala na granice dominantnih narativa. S druge strane, Maja Pasarić prikazala je rezultate istraživanja o specifičnostima odnosa prema životinjama na području Sibira. Svojim je komparativnim sagledavanjem etnografskih izvora autorica ukazala na kompleksnost odnosa prema ne-ljudskim živim bićima u kojem se kao temeljne odrednice isprepleću nadzor i briga. Julija Erhardt (Zagreb) također se bavila istraživanjem odnosa prema životinjama, ali s fokusom na tzv. pokusne životinje. U svome je izlaganju govorila o položaju pokusnih životinja u Hrvatskoj i svijetu te uz to vezanim regulativama. Osim toga, ukazala je i na alternative pokusnoj upotrebi životinja i na mogućnosti prestanka takve prakse.

Simon Ryle i Bruno Beljak bavili su se oblikovanjem narativa o mesu. Simon Ryle (Split) je, na tragu Agambenova razlikovanja *bios* i *zoe*, oblikovao tezu o ksenomesu (eng. *xenoflesh*), odnosno mesu koje je nasilno isključeno iz diskursa. Tim terminom Ryle ukazuje na neuo-

bičajnu tjelesnost koja nastupa pri destrukciji razlike između humanog i animalnog mesa. *Carnojectivity*, subjektivnost određena mesožderstvom i karakterizirana “podrugačenjem” neljudskih životinja ili impulsom diferencijacije vrsta, (p)održava aktualno stanje. No, postoje i glasovi koji ga propituju, a koje Ryle locira u suvremenoj književnosti, odnosno, konkretnije, u romanima *Meat* Josepha D’Laceya, *The Vegetarian* Hana Kanga i *Elizabeth Costello* J. M. Coetzeea. Njihovim se kritičkim narativima, Ryle smatra, otvara prostor za zoopoetiku, novu etičku i ekološku estetiku. S druge strane, Bruno Beljak (Zagreb) iz Instituta za kulturu zdravlja životinja govorio je o drugim aspektima dvostrukog odnosa prema životinjskom: s jedne strane o životinji kao hrani, a s druge strane o životinji kao zabavi. Svoje je izlaganje stavio u širi kontekst pridonosa životinja zagađivanju okoliša i formiranju čovjeka.

Josip Guć (Split) nastavio je u sličnom tonu s ukazivanjem na širinu moralnog obzira prema životinjama, pri čemu se fokusirao na prikazivanje dvaju pristupa: s jedne strane pristupa koji se temelji na boli i patnji kao središnjim konceptima u istraživanju (granica) moralnog obzira prema životinjama i, s druge strane, pristupa Toma Regana, koji naglašava poštovanje kao centralnu i odlučujuću kategoriju.

Istraživanje aspekata odnosa prema životinjama nastavljeno je i na okruglom stolu “Animalno i umjetničko – transformacije odnosa” na kojemu su sudjelovali Hrvoje Cokarić, Ivana Filip, Antej Jelenić i Vice Tomasović. Namjera okruglog stola je bila približiti načine pojavljivanja životinja u umjetničkoj produkciji. Slijedeći tu zamisao, moderatorica Anita Lunić razgovarala je s gostima o trima načinima pojavljivanja životinja u umjetnosti: životinje kao motiva u umjetničkim djelima; životinje kao materijalnog sadržaja djela (primjerice, u slučaju izgradnje umjetničkih djela od životinjskog materijala poput dlake, izmeta i slično) i životinje kao sudionika u procesu stvaranja umjetničkih djela. Poseban naglasak bio je na korištenju umjetnosti kao oblika javnog artikuliranja položaja, prava i općenito odnosa prema životinjama. U tome smislu umjetničko djelo postaje aktivistički alat. S obzirom na to da svi gosti direktno surađuju sa životinjama u svojim djelima (puževima, magarcima i psima), otvoreno je i pitanje statusa životinja u umjetničkoj produkciji, posebice s obzirom na tzv. *animal-made art*.

Drugi dan *Dana kulturne animalistike* bio je posvećen istraživanju odnosa *heavy metal* i životinja. U tu su nas temu uveli Bruno Ćurko (Split) i Nika Brunet (Tolmin, Slovenija). U svome izlaganju Ćurko je pošao od triju mjesta koja ukazuju na percepciju značenja i uloge vukova u kulturi: istraživanja Nikole Viskovića u *Kulturi i čovjeku*, izvora o značenju vukova u slavenskoj mitologiji i Aristotelovih uvida o vukovima u *Povijesti životinja*, gradeći na njima analizu simbolike vukova u *heavy metal* glazbi, s posebnim naglaskom na poetiku portugalskog *gothic metal* benda Moonspell. Približavanje *heavy metal* kulture i animalističkih tema nastavljeno je i prezentacijom festivala Metal Days. U izlaganju pod naslovom “Is Green Metal the New Black” Nika Brunet je predstavila projekt zelenog metala (engl. *green metal*), novi model upravljanja festivalom i festivalskim prostorom na principima ekološke održivosti, zaštite okoliša i vegetarijanske prehrane.

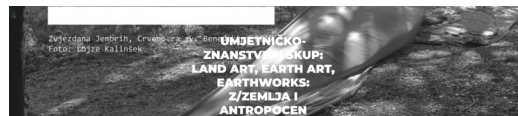
Treći dan manifestacije bio je posvećen istraživanju odnosa klimatskih promjena i migracija. U ovome ciklusu održana su tri pozvana predavanja: Ivanke Buzov (Split) o migracijama u lokalnom i globalnom kontekstu, Nikole Glamuzine (Split) o klimatskim promjenama i, na kraju, predavanje Marite Brčić Kuljiš (Split) i Anite Lunić (Split) o utjecaju klimatskih promjena na migracije. U prvom predavanju ovoga ciklusa Ivanka Buzov je ukazala na teoriju migracije kao planiranog, svrhovitog i relativno trajnog prelaza na drugu lokaciju. Posebno je istaknula međuodnos društvenih odnosa i migracija: s jedne strane, utjecaj društvenih odnosa na generiranje migracija i, s druge strane, utjecaj migracija na društvene odnose u novim zajednicama u koje se migranti integriraju. U svome predavanju profesor Nikola Glamuzina

govorio je o klimatskim promjenama u prošlosti i sadašnjosti. Ukazujući na demistificiranje koncepta klimatskih promjena i ukazivanja na znanstvene činjenice s onu stranu mitologema koje nalazimo u javnom diskursu, iznio je osnovne pojmove o klimi i klimatskim promjenama, kao i o metodama (i ograničenjima) njihova mjerenja. Razjasnio je mehanizam promjene klime od pleistocena do danas, uz poseban naglasak na promjene klime tijekom instrumentalnog (suvremenog) razdoblja, i opće utjecaje klimatskih promjena na život čovjeka i životinja. Treće predavanje ciklusa bilo je posvećeno istraživanju utjecaja klimatskih promjena na migracije i s tim povezanim pitanjima na polju teorije ljudskih prava i etike migracija. Marita Brčić Kuljiš i Lunić ukazale su na dominantne pristupe problemu odgovornosti prema prisilno razmještenim osobama zbog klimatskih promjena, odnosno pristupe problemu priznavanja (potencijalnih) međunarodnih prava i obaveza prema tim osobama. Poseban je naglasak bio na istraživanju održivosti koncepta klimatskih izbjeglica, a što je značajno pitanje u međunarodnom pravu, političkoj teoriji i etici migracija. Na osnovi analize ograničenja teorijskih (normativnih) prijedloga i njihova nesuglasja s empirijskim istraživanjima, autorice su ukazale na praktična ograničenja koja slijede iz prijedloga o proširivanju pravne definicije izbjeglica.

Četvrti dan ovogodišnjih *Dana kulturne animalistike* bio je orijentiran na lokalni odnos prema životinjama, i u tome je smislu nastavio prošlogodišnju tendenciju otvaranja prostora za analizu i upoznavanje s lokalnim istraživačima, stručnjacima i aktivistima koji se bave zaštitom životinja u Splitu. Sugovornik je bio Lovro Rumora, koji je upoznao publiku sa sudbinom gradskih životinja u Splitu, nakon čega je projiciran film *Green* Patricka Rouxela iz 2009. godine.

Anita Lunić

Umjetničko-znanstveni skup "Land Art, Earth Art, Earthworks: z/Zemlja i antropocen", Zagreb, 10. listopada 2019., Muzej suvremene umjetnosti, organizatori: Akademija likovne umjetnosti, Muzej suvremene umjetnosti i Institut za etnologiju i folkloristiku

Pitanje sutrašnjice planeta Zemlje danas postaje sve aktualnije u sve različitim sferama svakodnevice. Greta Thunberg starije je generacije potakla na promišljanje o tome kakav svijet ostavljaju svojoj djeci, a Joaquin Phoenix je svojim nedavnim istupom, dobitničkim govorom na dodjeli Oscara izazvao ustaljene antropocentrične svjetonazore. S druge strane, požari u Amazoniji, centralnoj Africi i diljem Australije govore sami za sebe. U trenutku sve većeg razumijevanja antropocena kao geološkog perioda u kojemu je utjecaj čovjeka na okoliš i klimu

dominantan, ljudska pripadnost prirodi i naš međuodnos postaju središnja tema umjetničkih nastojanja. Megalomanski projekt Klause Littmana *For Forest – The Unending Attraction of Nature*, izveden u Klagenfurtu, jedan je od ključnih primjera. Privremena umjetnička intervencija realizirana je u rujnu 2019. godine, sadnjom oko 300 stabala na najvećem austrijskom nogometnom terenu u Klagenfurtu. Međutim, u kontekstu artizma (umjetnost i aktivizam) to je i svojevrsno prisjećanje i vraćanje idejama koje je lendaristički pokret zahvatio u šezdesetim godinama prošlog stoljeća. Naime, riječ je o likovnom smjeru koji je u svojim počecima ponajviše uzeo maha u SAD-u, gdje su ondašnji umjetnici izvodili monumentalne radove na osami, u netaknutoj prirodi od prirodnih materijala. U odsustvu publike i odmicanjem od umjetničkog tržišta, umjetnici su reagirali na političke promjene nakon 1968. godine. Efemerne *land art* instalacije tako su ukazivale na našu međusobnu povezanost s prirodom u trenutku kad su umjetni materijali postajali sve popularniji. Umjetnici svojim djelima nisu pokazivali svoju nadmoć nad okolišem, već su naglašavali odnos čovjeka i prirode.

S obzirom na aktualnost teme i sve veći interes koji se ponovno javlja za *land art* upravo zbog novonastalih senzibiliteta za prirodu i okoliš koje nam donose klimatske krize i onečišćenje, shvaćeno je da postoji potreba za povijesnim presjekom umjetničkih praksi u Hrvatskoj. Stoga su djelatnici Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu Ida Blažičko, Zvezdana Jembrih i Alen Novoselec u suradnji sa Suzanom Marjanić ispred Instituta za etnologiju i folkloristiku i Natašom Ivančević ispred Muzeja suvremene umjetnosti 10. listopada 2019. u Muzeju suvremene umjetnosti proveli umjetničko-znanstveni skup "Land Art, Earth Art, Earthworks: z/Zemlja i antropocen". Osim samog skupa, autori su organizirali i dvije dvodnevne *land art* radionice edukativnog karaktera za studente Akademije, gostujuće studente iz Kine, 5. i 6. listopada u gradu Ozlju i 12. i 13. listopada u dvorcu i parku skulptura Jakovlje.

Umjetničko-znanstveni skup "Land Art, Earth Art, Earthworks: z/Zemlja i antropocen" predstavio je širok spektar govornika raznih umjetničkih profesija i humanističkih usmjerenja. Kako znanstvenih publikacija koje se tiču *land arta* doista nedostaje na internacionalnoj razini, a na domaćoj ih niti nema, skup je dao izvrstan pregled praksi koji uobičajeno manjka u znanstvenoj literaturi. Takva vrsta umjetnosti dosad je u tom smislu stajala na margini, jednako kao što je slučaj i s brigom o okolišu i prirodi. Umjetnici koji se u svojim umjetničkim nastojanjima bave umjetnošću u okolišu, izvan atelijera, udaljeni od publike i tržišta umjetnosti, dali su vrlo značajan doprinos ovom skupu. Svoje prezentacije održali su govoreći o svojim radovima, ali i načinima na koje su izvodili svoje radove, što je bila njihova nit vodilja. Zvezdana Jembrih se tako osvrnula na svoju dugogodišnju umjetničku praksu *land arta* koja seže od 1997. godine, kao i Darko Fritz, koji se takvim intervencijama, motiviran idejom antropo-kapitalocena, počeo baviti od 1989. godine. Mlađu su generaciju umjetnika predstavili Ida Blažičko, čije su intervencije u javnim prostorima Zagreba postale sve češće u proteklih nekoliko godina. Dok se njezin rad bavi poglavito biomimetikom, prirodnim i tehničkim znanostima, osječki umjetnik Nikola Faller bavi se isključivo prirodnim materijalima. U četiri godišnja doba on koristi četiri različita materijala – lišće, snijeg, travu (njeno košenje) i pijesak na obali Drave – dok participativne radionice već godinama izvodi stvarajući skulpture od slame. O određenim lokacijama stvaranja *land arta* i njihovim specifičnostima govorili su Alen Novoselec (vrt, park i dvorac Jakovlje) i Josip Zanki (planina kao mjesto *land art* intervencija), čime je stečen uvid u bogatu raznolikost prakse velikog broja umjetnika na lokaliziranim primjerima. Povjesničarke umjetnosti Nataša Ivančević i Silva Kalčić su shodno svojoj vokaciji obradile teme iz povijesti umjetnosti. Dok se Silva Kalčić fokusirala na radove Darka Fritza, Marka Pogačnika i drugih umjetnika iz regije, Nataša Ivančević je predstavila svoj istraživački rad o pionirima eko-arta Newtonu i Helen Mayer Harrison te njihovom nerealiziranom projektu u Hrvatskoj *Predah za Savu* koji će uskoro predstaviti i u formi izložbe. Različite perspektive polučile su mnoge zanimljive radove,

pa su se tako autori bavili i pitanjem konzervacije i restauracije umjetničkih radova, hodaњem kao metodom percipiranja *land arta*, ali i shvaćanjem glazbe kao lendarističke intervencije u okolišu. Kulturnoantropološke teme ponajviše su se bavile aktivizmom i religijom. Lokalno usmjereno istraživanje Gorana Đurđevića opisalo je prakse ekofeminističkih kolektiva na Braču, dok se Suzana Marjanić bavila počecima artivizma i zelenih ideja premreženih u različitim praksama vremena i prostora. Dominirale su teme ekoreligije i sakralnog pejzaža, a pojavljivale su se i u izlaganjima koja ih nisu uzela kao primarnu temu. Baveći se rođovjerjem, slavenskim vjerovanjima, poganskim ritualima i katoličkim svecima izlaganja su dokumentirala način na koji čovjek u prirodi pronalazi ono božansko. Umjetničko-znanstveni skup "Land Art, Earth Art, Earthworks: z/Zemlja i antropocen", kao prvi domaći umjetničko-znanstveni skup na tu temu, označio je početak razumijevanja *land art* praksi kao relevantnih u kontekstu hrvatske suvremene umjetnosti, a raznorodnost perspektiva ukazala je na široko značenje pojma i možebitnu potrebu za daljnjim sistematičnim istraživanjem. Participativne radionice na izmještenim lokalitetima koje su prethodile i uslijedile skupu zaista su pohvalan primjer edukacije koja je zaokružila čitavu manifestaciju.

Maja Flajsig

**Izložba "Čega se bojiš?
Strah u našoj svakodnevici",
autor izložbe: Mario Buletić,
Pazin, 13. prosinca 2019.,
Etnografski muzej Istre/Museo
etnografico dell Istria**

Izložba "Čega se bojiš? Strah u našoj svakodnevici" otvorena je petka 13. krajem 2019. godine. I trenutačno se ne može posjetiti i trenutačno se ne zna dokad će biti postavljena u Etnografskom muzeju Istre u Pazinskom kaštelu zbog novonastale situacije, no upravo se zbog novonastale situacije može pogledati *online*. Strah je jedna od sastavnica novonastale situacije, odnosno pandemije koronavirusa i upravo je zato ova izložba još intrigantnija s obzirom na to da se na izložbi problematizira i strah od nepoznatog, pa i od nepoznate bolesti.

Autor izložbe, viši kustos Etnografskog muzeja Istre Mario Buletić, fenomenu straha pristupa iz različitih perspektiva – muzeološke, etnografske i antropološke, otkrivajući psihologiju i biologiju straha te ispitujući prirodu povezanosti između uvjetovanog učenja straha i okoline u kojoj živimo.

Izložba ima za cilj istražiti strah kao univerzalni koncept, emociju poznatu svim ljudima, neovisno o kulturnom, društvenom i povijesnom kontekstu. Jednoznačni odgovori na pitanja o strahu, na individualnoj i kolektivnoj razini, lokalnoj ili globalnoj, teško su dokučivi. I zato ih autor u ovoj izložbi ne nudi kao jedine i konačne, nego koncipira izložbu na izdvojenim situacijama, činjenicama, umjetničkim interpretacijama i kazivanjima. Pitanja su, s druge strane, mnoga. A na svakom je od nas da ih poveže s osobnim iskustvom, sa životnim okolnostima i situacijama na kojima zajednice u kojima živimo temelje svoje postojanje.

Pitanje emocija je u tradicionalnoj antropologiji bilo zapostavljeno nauštrb istraživanja nekih drugih sustava poput srodstva i jezika. Jer emocije su nešto što je teško mjerljivo i gdje se naizgled gubi na znanstvenosti. Barem se tako mislilo. Emocije je teško znanstveno ukalupiti i disciplinirati. Buletić svojim radom prati suvremene tokove svjetske antropologije. U posljednje dvije dekade antropologija se sve više usmjerava na pitanje na koji način se emocije mogu proučavati ali i kako ih artikulirati. Jedan od načina, i to po mom sudu vrlo uspješan, je i postavljanje izložbi. Izložba "Čega se bojiš? Strah u našoj svakodnevnici" progovara kroz, kako smo na početku rekli, interdisciplinarnu platformu. Izložba prikazuje strah kroz zvuk, sliku u pokretu, fotografiju, predmete poput zubarske stolice, oružja... Dakle, bojimo se rata, boli, zmija, ekoloških katastrofa, visina, dubina, strahujemo od nužnosti bijega, ali i od onih koji bježe k nama. Smatra se da bez straha nema života krećući od urođenih refleksa, primjerice straha od praznog prostora, međutim neke teorije smatraju da je svaki strah ustvari u konačnici strah od smrti.

Sâm će autor naglasiti: izložba je podijeljena u više cjelina i podtema. Kroz svaku od njih, cilj je dotaknuti se različitih aspekata emocije straha – od općih pretpostavki preko različitih znanstvenih pogleda do subjektivnih interpretacija. Izloženi predmeti, tekst, fotografije, ilustracije, slike u pokretu i zvuk na pretežito asocijativan način naglašavaju višeslojnost teme straha. U interakciji s posjetiteljima, s njihovim subjektivnim iskustvom i tumačenjem, smisao izložbenog postava pridobiva i različita značenja.

Dakle, tematske cjeline jesu: "Što je strah", "Strah – različiti pogledi/dimenzije", "Uvjetovano učenje straha/temeljni strahovi", "Kultura i politike strahova", "Globalizacija straha", "Strah od drugih", "Razbojništvo u Istri nakon Prvog svjetskog rata", "Strah od smrti", "Strah od zla", "Naracije straha", "Strah od zaborava" i "Privlačnost straha".

U uvodnom dijelu izložbe autor nudi jednu od mogućih definicija straha kao univerzalne emocije, neovisno o kulturnom, društvenom i povijesnom kontekstu. I dalje je definira kao neugodan osjećaj izazvan nekom prijjetnjom, situacijom koju smatramo opasnom, nečime što bi nam moglo nauditi, uzrokovati bol ili nanijeti štetu u širem smislu.

U sljedeće dvije cjeline o različitim pogledima i uvjetovanim strahovima iznosi, uspoređuje i analizira biologiju (prikazujući na izložbi zmije, paukove, škorpione i dr.), neurologiju (nudeći shematski prikaz mreže straha u mozgu sisavaca) i psihologiju (usmjeravajući nas primjerice na nekadašnje ne-etičke eksperimente) straha.

O kulturi i politici straha progovara i kroz isticanje medija kao onih koji stimuliraju i šire strah. Globalizaciju straha analizira kroz razvoj i širenje kolektivnih strahova poput straha od klimatskih promjena, prirodnih katastrofa, ekonomskih kriza, geopolitičkih nestabilnosti, ratova, migracija, bolesti... Strah za egzistenciju sublimira kroz gašenje i uništenje brodogradilišta Uljanik te nam nudi kao posljedicu i strah od neuspjeha i samoće. Strah od drugih i drugačijih zorno prikazuje kroz performans Josipa Pina Ivančića pod nazivom *Žilet HuljaHOOP* aludirajući na izbjegličku krizu koja se pokušala ublažiti žilet-žicom, razdvajajući geografsku Istru. Izdvaja se potresna reportažna serija fotografija migrantske krize 2015. godine ruskog fotografa Sergeya Ponomareva.

Razbojništvo u Istri, cjelina je kojom se strah ponovno vraća na lokalne teme. Strah od razbojništva i razbojnika još se živo prepričava u Istri. Ovdje Buletić vješto koristi tradicijsku nošnju prikazujući nezaštićenog seljaka naspram oružja razbojnika. Seljak ostajući bez ukradenih životinja, blaga, osuđen je na propast, pa i na smrt. I upravo tom strahu od smrti pridaje važnost putem ilustracije freske iz 1474. godine, *Plesa mrtvaca* Vincenta iz Kastva koja se nalazi u blizini Kaštela i Pazina u Bermu u Crkvi Sv. Marije na Škrilinah.

U sljedećim je cjelinama izložena alpinistička oprema s kraja stoljeća koja pripada Planinarskom društvu Glas Istre, ronilačka oprema Josipa Tomišina iz vodnjanskog ronilačkog kluba Loligo, interventna vatrogasna oprema Javne vatrogasne postrojbe Pula. Od predmeta

izdvajamo i stomatološke instrumente i bušilicu te stomatološki klinički stolac koje je Dom umirovljenika Lavoslav Schwarz donirao Tehničkom muzeju Nikola Tesla. Nastavljaju se i predmeti korišteni za zaštitu od zla ili rastjerivanje uroka poput *krabujosnice* rukavačkih zvončara, pokladne maske iz Međimurja – *larfa Cigan*, raspela izrađenog u prvoj polovici 20. stoljeća u Jeruzalemu, te *kropilnika* u kojemu se držala blagoslovljena voda.

Nit vodilja ove izložbe, u idejnom, izvedbenom i izložbenom smislu, je njezina interdisciplinarnost koja se očituje i u međuinstitucionalnoj suradnji. Doprinos izložbi dao je Diego Han, povjesničar iz Instituta za povijesna istraživanja u Rovinju. Veliki dio izloženih predmeta dolazi iz brojnih hrvatskih muzeja – Muzeja grada Pazina, Hrvatskog prirodoslovnog muzeja, Tehničkog muzeja Nikola Tesla, Etnografskog muzeja Zagreb, Povijesnog i pomorskog muzeja Istre, Muzeja grada Rovinja. Dio izložene građe je i iz privatnih kolekcija.

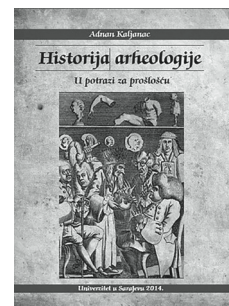
Strah je globalna emocija, kao i svjetska antropološka tema, međutim Buletić je lokaliziran na hrvatsku i istarsku interpretaciju i kroz sukreatore i interpreatore izložbe, gotovo svih redom iz Istre: Alen i Nenad Sinkauz – zvučna instalacija *Fragment*; Davor Sanvincenti – video instalacija *Izvir voda*; Dejan Štifanić i Sergey Ponomarev – fotografije; Nadan Rojnić Biondo – naslovnica i crteži; Nina Violić – kratki film; Emil Jurcan – postav izložbe; Tihana Nalić – grafičko oblikovanje izložbe; Dragan Dimovski – tehnička realizacija izložbe.

Bojimo se. I o tome treba razgovarati, izražavati se u najrazličitijim formatima, a muzej treba poslužiti kao platforma na kojoj će se upravo na ovakav način, kroz različite prizme ukazati na emocije.

Izložba “Čega se bojiš?”, nažalost, aktualnija je nego što smo mogli pretpostaviti. Ili možda banalnija. Radi suzbijanja širenja zaraze koronavirusom, Etnografski muzej Istre je od 11. ožujka 2020. godine zatvoren za korisnike i posjetitelje. Do daljnjeg, sadržaj izložbe možete istražiti na web-stranicama Etnografskog muzeja Istre/Museo etnografico dell' Istria www.emi.hr ili <https://cegasebojis.wordpress.com>.

Ivona Orlić

Adnan Kaljanac, Historija arheologije. U potrazi za prošlošću, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014., 242 str.

Arheologija je znanost o materijalnim ostacima prošlih vremena i kao takva ima dugu prošlost počevši od prvih zanimanja za starine, skupljanje predmeta (antikvarstvo), povezivanje pojedinih usmenih predaja s pronađenim predmetima i izlaganje predmeta u privatnim kućama i javnim ustanovama. Zato su i poželjne knjige o historiji arheologije, odnosno kronološkom i tematskom putu od početka interesa za antikno do suvremenih arheologa – znanstvenika.

Sarajevski arheolog i sveučilišni profesor Adnan Kaljanac napisao je knjigu koja bi išla u red historiografije i tema joj je povijest/historija arheologije i arheološke misli. Prvi zapisi o materijalnoj kulturi pronađeni su u antičkoj Grčkoj, između ostalog i u vidu sakupljanja predmeta koji su kao tragovi prošlosti bili čuvani i prikazivani ondašnjim ljudima (primjerice, pojedini su hramovi čvali dijelove oružja i oruđa iz prapovijesti). Nakon toga su slijedili rimski autori, a paralelno i neovisno o njima kineski pisci. Upravo su potonji važni za ovu knjigu jer spominjući ih autor uspijeva izbjeći čestu zamku isključivo zapadne perspektive i eurocentričnosti. Šteta je što nije prikazao i promišljanja o materijalnim tragovima prošlosti u Indiji, Perziji i drugim civilizacijskim žarištima, pa svakako sugeriram to proširenje u narednim izdanjima knjige (ako ih bude).

Kronološki nizana poglavlja vode čitatelja kroz srednji i rani novi vijek pritom posebno dvajajući humanizam i renesansu, granično razdoblje između dva spomenuta vijeka u kojemu se pojavljuju prvi arheolozi ili barem "arheolozi". Nakon toga slijede velika geografska otkrića, koja su dovela u žižu javnosti američku materijalnu kulturu te se razvoj arheologije rasplamsao u raznim kronološkim i regionalnim inačicama. Autor ističe povezanost pojedinih političkih i socijalnih dimenzija poput kolonijalizma, rasizma, nacionalizma, fašizma s arheologijom u vidu idejnih platformi proučavanja prošlosti, djelovanja pojedinih arheologa i njihove isprepletenosti (utjecaja, koristi, iskorištavanja) s političkim elitama i politikama pojedinih zemalja.

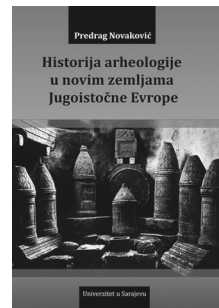
Knjiga profesora Kaljanca zapravo je priručnik za studente koji nudi svojevrsnu svjetsku povijest arheologije od prvih ideja, skupljanja artefakata i predstava o prošlosti do postprocesualne arheologije. Uspješno pokazujući da je arheologija neodvojiva od već spomenutih političkih i društvenih procesa, tehnoloških dostignuća, znanstvenog i idejnog razvoja, autor ulazi u problematiku lokalne, bosanskohercegovačke arheologije. Ta poglavlja o Bosni i Hercegovini ujedno su i najbolji dio knjige te sjajan prikaz razvoja, pa i utjecaja arheoloških misli na lokalne prilike kao i premreženosti političkih i društvenih događaja, razvoja institucija, pojedinaca i kulturnog nasljeđa. Ključna riječ koja obilježava poglavlja o lokalnoj arheologiji je pojam Iliri. Pitanje Ilira i cijela subdisciplina arheologije karakteristična za Bosnu i Hercegovinu nazvana ilirologija obilježila je razvoj tamošnje arheologije. Zanimljiva je usporedba djelovanja dvaju najznačajnijih bosanskohercegovačkih arheologa Alojza Benca i Borivoja Čovića te analiza njihovih pristupa. Kaljanac propituje i analizira suvremene pristupe Ilirima i posljednjim razdobljima prapovijesti i antičkog doba u BiH te donosi podjelu znanstvenih promišljanja i ideja o Ilirima prema kategorijama pristupa odnosu materijalne kulture i identiteta. Osim toga, autor ide do sadašnjosti, odnosno početaka i prvih godina djelovanja samostalne Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, na kojoj i sâm radi.

Knjige poput ove i dalje su rijetke na širem području jugoistočne Europe, a na području Bosne i Hercegovine su gotovo unikatne. U vrijeme njezina objavljivanja (2014. godine) takve su knjige na postjugoslavenskim prostorima bile izrazito rarijetne, važne i poticajne te ju je moguće djelomično usporediti s knjigom beogradskog profesora Aleksandra Palavestre *Kulturni konteksti arheologije* (2011) i knjigom ljubljanskog znanstvenika Predraga Novakovića *Historija arheologije u novim zemljama jugoistočne Evrope* (2014). Palavestra objašnjava odnose antropologije i arheologije te se koncentriira na idejne i kulturne sličnosti i razlike, dok Novaković piše povijest jugoistočnoeuropske arheologije podijeljene po državama. Kaljančeva se knjiga savršeno uklapa u ovaj niz, a možemo mu pridodati još dvije (kasnije) knjige: *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraooci i pravci u 20. stoljeću* (2015) zagrebačke arheologinje Rajne Šošić Klindžić i knjigu *Metaarheologija: ogledi o uslovima znanja o prošlosti* beogradske istraživačice Staše Babić (2018). Profesorica Šošić Klindžić istražuje tri najvažnije paradigme teorijske arheologije (kulturno-povijesnu, novu i postprocesnu arheologiju) u minulom stoljeću, a profesorica Babić analizira kreiranje arheološkog znanja i konstrukcija prošlosti. U relativno kratkom vremenu od

svega četiri godine ovih je pet knjiga koje su napisali arheolozi iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije upotpunilo znanja o povijesti i teoriji arheologije kao znanosti. Prikazana knjiga bosanskohercegovačkog istraživača Kaljanca, bez obzira na različitosti u pristupima i idejama, sastavni je dio tog zanimljivog i važnog niza knjiga koje teorijskoj arheologiji pristupaju na nov, drugačiji i suvremeniji način, pa bi prikazana publikacija trebala biti nezaobilazno štivo studenata arheologije, antropologije, etnologije, povijesti i srodnih znanosti.

Goran Đurđević

Predrag Novaković, Historija arheologije u novim zemljama jugoistočne Evrope, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014., 302 str.

Arheologija je jedna od humanističkih znanosti kojoj je zadatak bavljenje materijalnim ostacima prošlosti i kao takva ima svoje početke u starom vijeku, kada su se počeli skupljati i valorizirati pojedini predmeti iz prošlosti što je dovelo do punog razvoja ozbiljne znanosti danas, u 21. stoljeću. Iako je pogled arheologije usmjeren k prošlosti, njezini su akteri (prvotni sakupljači, antikvari, amateri, obrazovani stručnjaci i znanstvenici) dionici društvenih procesa i pripadnici različitih društvenih i političkih skupina. Ovakve činjenice omogućuju pisanje povijesti arheologije, odnosno historije ideja i društvenih konstrukata koji koreliraju s arheološkom produkcijom znanja u/o prošlosti, arheolozima i njihovim socijalnim, političkim, rodnim, nacionalnim, rasnim, vjerskim i drugim identitetima i odrednicama te povijesnim događajima, strukturama i procesima. Slovenski arheolog Predrag Novaković radio je na navedenim temama u svojoj studiji o povijesti arheologije u zemljama bivše Jugoslavije.

Knjiga naziva *Historija arheologije u novim zemljama jugoistočne Evrope*, kako sam autor navodi (str. 7), nastala je kao proširena, prerađena i prepravljena verzija opsežnog članka na istu temu koji je autor objavio u važnom zborniku radova *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past* urednika Ludomira Loznya. Poticaj za objavljivanje knjige o toj tematici na bosanskom jeziku bio je projekt BIHERIT, europski financiran projekt osuvremenjivanja kurikula na studijima kulturne baštine u Bosni i Hercegovini.

Za početak bih napisao nekoliko riječi o samom naslovu knjige, na koji se i autor osvrće u predgovoru. Naime, on sadrži sintagmu jugoistočna Evropa (Evropa u originalnom nazivu), a u knjizi je pokriveno područje sedam republika bivše Jugoslavije (i o Kosovu se piše kao o nezavisnoj republici), dok se ostale zemlje jugoistočne Evrope poput Bugarske, Rumunjske, Moldavije i Albanije ne obrađuju. Novaković svoj izbor, odnosno razlog izostavljanja spomenutih zemalja objašnjava nesređenim i nedostatnim arhivskim gradivom, nedovoljnim brojem i kvalitetom informacija i relevantnih publikacija.

Novakovićeve je knjiga podijeljena u devet poglavlja uključujući uvod, poglavlje posvećeno svakoj od država i posljednje, sintetsko poglavlje o jugoslavenskoj arheologiji u razdoblju između 1918. i 1991. godine. Nakon toga slijede indeksi imena i geografskih pojmova te opsežna bibliografija na brojnim jezicima.

Iako je Novaković odabrao državni, odnosno princip nacionalne arheologije, svako je poglavlje, nakon kratkog geografskog i političko-povijesnog pregleda, podijeljeno kronološki na manje cjeline koje su vezane za pojedine događaje ili državne zajednice. Ovakav je princip omogućio ravnopravan pristup svim novonastalim državama mada su pojedina poglavlja različita opsega. Primjerice, poglavlja o Crnoj Gori i Kosovu bitno su kraća od ostalih, što ima logičkog opravdanja u razvoju i povijesti arheološke struke u tim zemljama, koja se tek recentno ozbiljnije uspostavila.

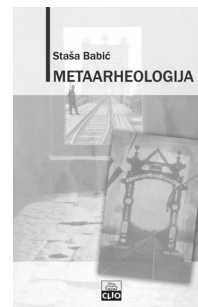
Autor prati početke arheologije u vidu antikvarske djelatnosti kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, zatim izvještaje o pojedinim artefaktima i nalazima koji su zapisani u djelima (mahom) stranih putopisaca i početke domaćeg razvoja. Ključni zajednički pokazatelji su razdioba prostora nekadašnje Jugoslavije na dva dijela: austrougarski i osmanski. Baštinenje jedne od tih dviju tradicija uvjetovalo je razvoj arheologije pa su se zapadni krajevi koji su bili pod habsburškom vlašću prije našli pod interesom stranih putopisa, istraživača, skupljača, a i država je prije pokrenula kulturne institucije u polju arheologije i spomeničke baštine. To je dovelo do snažnijeg razvoja domaćeg kadra u 19. stoljeću, mladih arheologa koji su dobivali obrazovanje iz srednjoeuropskih sveučilišta. U osmanskim dijelovima analiziranog teritorija arheologija je kasnije uzela maha.

Iz knjige bih izdvojio sedam važnih aspekata kojima se Novaković pozabavio. U prvom redu, riječ je o svojevrsnim kraćim biografijama arheologa, institucija, organizacija i osnovnim informacijama o časopisima te o najvažnijem skupnom izdanju jugoslavenske arheologije pod naslovom *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. Spominjući okolnosti života i rada te osnovne biografske crte najvažnijih aktera, autor je otvorio novo i važno istraživačko pitanje o odnosu pojedinca, njegova života, svjetonazora i ukupnog djelovanja u kontekstu arheološkog rada. Smatram da je ovakav pristup važan jer nitko nije samo arheolog, već se radi o ljudima s mnogim drugim identitetima, profesijama, društvenim ulogama, koji mogu dodatno rasvijetliti njihov arheološki rad. Drugo, profesor je dobro detektirao određene zanimljive i simptomatične lokalne fenomene kao što su izostanak arheologa albanske nacionalnosti u jugoslavenskoj arheologiji Sjeverne Makedonije, austrougarski arheološki kolonijalizam u Bosni i Hercegovini, vrlo rana upotreba GIS-a u Sloveniji, "moć kontinuiteta" (Novaković) u hrvatskoj arheologiji i predavanja Lewisa Binforda u Ljubljani sredinom osamdesetih. Treći važan aspekt je zapažanje o razvoju pseudoarheologije (posebice devedesetih godina) na cijelom prostoru bivše Jugoslavije, odnos nacionalizma, državne ideologije i arheološke baštine što je posebno vidljivo na primjeru Sjeverne Makedonije. Suprotno tome, on zaključuje kako je u socijalističkoj Jugoslaviji postojala svijest o nepostojanju jugoslavenske arheologije kao jedinstvene arheologije, koja se promatrala kao niz samostalnih nacionalnih arheologija udruženih u širu cjelinu. Peti važan čimbenik koji je podcrtan u knjizi je izostanak marksističke arheologije u Jugoslaviji, a jedina poveznica sa sovjetskim utjecajem je korištenje termina historija materijalne kulture. Sljedeći je uočeni faktor međunarodna aktivnost i prepoznatljivost, koja je varirala od ranih arheologa obrazovanih na europskim sveučilištima, međunarodnih projekata ostvarenim u suradnji s europskim i američkim institucijama do izolacije zbog ratnih zbivanja devedesetih. Posljednji važan aspekt je kulturnohistorijska paradigma u arheološkoj misli i teoriji koja se temelji na artefaktima, njihovim sličnostima i razlikama koje se objedinjuju u arheološke kulture i ta je srednjoeuropska (njemačka) paradigma bila dominantna u analiziranim područjima (a djelomično je dominantna i danas). Spomenuti su zaključci ključni znanstveni doprinos Novakovićeve knjige.

No knjiga profesora Novakovića najznačajnija je zbog osvještavanja toga koliko je važno pisati o povijesti/historiji arheologije budući da je arheologija kao znanost duboko ukorijenjena u društvene procese i međusobno isprepletena s političkim strukturama i procesima. Ova studija o zemljama bivše Jugoslavije pokazuje različitosti u arheološkim školama i pristupima koji su se našli u istoj državnoj zajednici te koegzistirali i kooperirali u novonastalim okolnostima. Iako arheologija nije društveni akter, već su to pojedinci, institucije, organizacije i politike, mislim da je jako važno raditi na svijesti o arheologiji kao društvenom i političkom procesu. Kao što protekle godine nedvojbeno pokazuju, arheološki se nalazi (npr. piramide u Visokom, stećci, Iliri i Albanci, manastiri na Kosovu, antička prošlost Makedonije, Višeslavova krstionica, Knežji kamen itd.) lako instrumentaliziraju u političke, religijske, nacionalne ili društvene svrhe. Ova je knjiga zato dobar vodič o razumijevanju struke.

Goran Đurđević

Staća Babić, *Metaarheologija. Ogledi o uslovima znanja o prošlosti*, Clio, Beograd 2018., 188 str.

Poučeni popularnom kulturom i intrigantnošću samog zanimanja arheologa u javnosti, očekivali bismo da definicija arheologije bude jednostavna i široko poznata, da na pitanje što je arheologija? dobijemo jednostavan odgovor. No, sveobuhvatna i temeljita definicija bila bi da je arheologija akademska disciplina, (pomoćna) povijesna znanost, disciplina antropologije, ali i humanistička i društvena znanost koja se otvara k prirodnim (zoarheologija, arheobotanika, arheometrija, geofizika, pejzažna i okolišna arheologija), tehničkim (podvodna i zračna arheologija, arheometalurgija, keramologija itd.) te medicinskim i biomedicinskim (bioarheologija) i kojoj je cilj istraživanje materijalnih ostataka prošlosti. Ovakva složenost i kompleksnost definicije jedne akademske discipline upućuje na važnost teorijskih rasprava o samoj prirodi arheologije.

Pitanje metaarheologije, što je ujedno i naslov prikazane knjige srpske arheologinje Staće Babić, kao smisla i svrhovitosti akademske discipline arheologije i funkcije, metoda, teorije i metodologije unutar same discipline jedan je od najvažnijih problema s kojima se arheolozi susreću. Bavljenje tim problemima obrnuto je proporcionalno njihovoj važnosti, što bi značilo da su promišljanja, diskusije i rasprave o metaarheologiji prilično rijetki (korpus i kvaliteta rasprava razlikuju se u pojedinim regijama, kronološkim razdobljima i tematskim cjelinama), što je posebno slučaj u jugoistočnoj Europi. Stoga je već u startu važna pojava ove studije Staće Babić, međutim, njezin je značaj puno veći od same činjenice da je riječ o pionirskom djelu.

Ugledna beogradska arheologinja i sveučilišna profesorica Staća Babić autorica je zanimljive i znakovite knjige *Metaarheologija* s podnaslovom *Ogledi o uslovima znanja o prošlosti* koju

je 2018. godine objavila izdavačka kuća Clio. Na svega 188 stranica teksta podijeljenog u četiri veće cjeline koje povezuju različita “znanja”: “Znanje o znanju”, “Znanje o prošlosti”, “Arheološko znanje”, “Znanje i praksa”, s dodacima u vidu bibliografije, sažetka na engleskom jeziku, indeksa imena i pojmova te predgovora, profesorica Babić napisala je knjigu jedinstvenu na širem području jugoistočne Europe.

Arheologinja Babić opisuje, sintetizira i analizira znanje i procese stvaranja znanja. Drugim riječima, postavlja pitanje kako arheolozi uspijevaju fragmente materijalnih ostataka prošlosti spojiti (fizički i mentalno) u razumljiv i znanstveno validan pisani rad. Upravo to posebno i jedinstveno arheološko znanje koji stvaraju arheolozi korelira s drugim znanjima (npr. povijesnim, sociološkim, antropološkim itd.).

Prvim nas poglavljem uvodi u kompleksan i uzbudljiv svijet stvaranja znanja kroz priču Umberta Eca o imenovanju čudnovatog kljunaša, iznimne i neobične životinje u kojoj su spojene osobine gmazova, ptica i sisavaca. Ova priča služi kao uvod u puno složeniju raspravu oko nastanka fakta, dovođenja novog podatka u vezu s ostalim činjenicama i pitanja o kvantiteti podataka kako bi zaključak bio ispravan. Daljnjim tekstom autorica daje pregled najvažnijih zapadnih filozofa i mislioca čija je tema bila znanje počevši od Sokrata, Platona, Decartesa, Lockeja, Kanta pa do Russella i suvremenih autora. Osim pregleda razvoja znanja i pojmova (kolektivno znanje, znanstvene revolucije, paradigma, epistemologija itd.), autorica uvodi arheologiju u kontekst znanja.

Sljedeće poglavlje naslovljeno “Znanje o prošlosti” upravo je utemeljeno na stvaranju prošlosti i znanja o njoj. Odabir pojedinih stvari, predmeta, događaja kao i povezivanje uzroka i posljedice plod su istraživačke aktivnosti, a ne unaprijed zapisanog i utemeljenog kanona. U tom kontekstu Babić izdvaja Haydena Whitea i njegov trokut sastavljen od događaja, zapisa i istraživača. Spominje i za arheologe posebno važno čitanje materijalne kulture koje je predlagao Ian Hodder, iznoseći pritom i niz vlastitih opservacija i kritika njegova rada, te potom ističe povezivanje teksta i materijalne kulture prema idejama Christophera Tilleya i definiranje pojma *multivokalnost* (Rosemary Joyce).

Naredno poglavlje o arheološkom znanju započinje s prepoznavanjem (pra)povijesti kao razdoblja ljudskog života i djelovanja prije pisanih svjedočanstava čime se arheologija pozicionirala kao akademska disciplina. U ovom dijelu knjige autorica problematizira važna pitanja namjere, vjerodostojnosti izvora, sačuvanosti materijalne kulture kao i mogućnosti i poglede na prošlost kojima pridonosi arheologija kao disciplina. Navodi dvije interesantne priče o izumu pisma Čerokija i veleposjedu američkog predsjednika Thomasa Jeffersona. Kroz te se priče oslikava niz detalja za čiju je (re)konstrukciju potrebno znanje arheologa. Babić podcrtava svjesnost o različitostima (iskustava, moći, društvenog položaja) ljudi unutar pojedine zajednice. Upravo se radi toga arheologija otvara k sadašnjosti pa su moguća istraživanja navika i ponašanja ljudi kroz materijalnu kulturu 20. stoljeća ili pisanje sinteza o arheologiji kapitalizma ili socijalizma.

Posljednje je poglavlje autoru ovoga prikaza najzanimljivije i najuzbudljivije. U njemu Staša Babić donosi svoju arheološku autobiografiju koja prati njezino shvaćanje same struke i zanimanja kojim se bavi te vlastite misaone obrate koji se kreću od prvih studentskih dana, pokušaja razumijevanja prošlosti, upoznavanja s dominantnim strujama u jugoslavenskoj i srpskoj arheologiji od osamdesetih godina (prevladavajuća je bila kulturno-povijesna paradigma uobličena u kronološke i stilsko-tipološke podjele) i terenskih iskustava, preko usavršavanja u inozemstvu, međunarodne suradnje, praćenja suvremenih trendova (procesna i postprocesna arheologija), do vlastite profesure na sveučilištu. Ovo je poglavlje napisano netipično za biografije i autobiografije jer profesorica svoja iskustva prožima sa suvremenim teorijskim okvirima (npr. Bourdieuova polja, rituali, hibridizacija, zona razmjene itd.) i time na veoma zanimljiv način

iskazuje svoje misli o arheologiji i demonstrira promjene vlastitih istraživačkih pozicija. Važno je naglasiti i skromnost znanstvenice, koja je na više mjesta u knjizi apostrofirala vlastite pogreške i zablude u zaključcima koje je korigirala s vremenom. Ovo je poglavlje primjer promjena paradigmi kroz vlastite istraživačke promjene i ta prožetost arheološke teorije i pozicije arheologinje iznimno je značajna za sva buduća promišljanja i analize.

Knjiga *Metaarheologija* trebala bi imati brojnu čitateljsku publiku među arheologinjama i arheolozima kao i budućim kolegicama i kolegama na širem prostoru jugoistočne Europe. Ovakva preporuka i zaključak nameću se zbog važnosti teme (promišljanja o samoj struci), autoričine autorefleksije i arheološke autobiografije o vlastitom arheološkom razvoju, zbog njezina tematiziranja suvremenih arheoloških teorija i metodologija istraživanja i pisanja radova, odnosa globalnih istraživačkih tokova i lokalnih stremljenja (koji je posebno važan u specifičnom kontekstu postjugoslavenskih tranzicijskih zemalja) te otvaranja k interdisciplinarnim istraživanjima. Nadam se da će ova knjiga biti poticajna za daljnje studije na temu teorije arheologije, ali i sve druge radove koji se bave arheologijom, materijalnom kulturom i prošlošću.

Goran Đurđević